

1

બે મહારાજ્યો

1. કનોજ

હર્ષવર્ધન (ઈ.સ. 606-647) :

પિતા પ્રભાકરવર્ધનનું અવસાન થતાં મોટા ભાઈ રાજ્યવર્ધન થાણેશ્વરની રાજગાદી સંભાળતા હતા. તેમનું ગૌડ રાજવી શશાંકના દગાના કારણે મૃત્યુ થયું. બહેન રાજ્યશ્રીને માળવાના રાજા દેવગુપ્તે કેદ કરી હતી. આવા કપરા સંજોગોમાં રાજ્યના આગેવાનોની સલાહથી હર્ષવર્ધને થાણેશ્વર (વર્તમાન પંજાબ – હરિયાણા) મુકામે રાજગાદી સંભાળી. રાજસત્તા મળતાંની સાથે જ તેણે કેદ થયેલી બહેન રાજ્યશ્રીને મુક્ત કરાવવાનું નક્કી કર્યું. વનવાસી સ્ત્રીઓ અને બૌદ્ધ સાધુ દિવાકર મિત્રની મદદથી હર્ષવર્ધનને રાજ્યશ્રીને વિંધ્યનાં જંગલોમાં ‘સતી થતી’ અટકાવવામાં સફળતા મળી. આ સમયે કનોજ (ઉત્તરપ્રદેશ)નું રાજ્ય રાજા વગરનું હોવાથી હર્ષે પોતાની બહેનનું રાજ્ય સ્વહસ્તક લીધું. ત્યાર બાદ તેણે માળવાના રાજા દેવગુપ્તને હરાવ્યો. ગૌડ રાજવી શશાંક પર આક્રમણની તૈયારીના ભાગરૂપે તેણે કામરૂપ (આસામ)ના રાજા ભાસ્કરવર્મન સાથે કુનેહપૂર્વક મૈત્રીસંબંધો બાંધ્યા. આગળ જતાં વિશાળ સૈન્ય સાથે ગૌડ રાજવી શશાંકને તેણે સખત હાર આપી, તેના રાજ્યનો મોટો ભાગ જીતી લીધો. માળવા અને સૌરાષ્ટ્ર પર પણ વિજય મેળવ્યો. જોકે દક્ષિણના ચાલુક્ય રાજવી પુલકેશી બીજા સાથેના યુદ્ધમાં તેને સફળતા મળી નહિ. છતાં સતત સાત વર્ષ સુધી વિજયયાત્રા કરીને સમ્રાટ હર્ષવર્ધને થાણેશ્વરના એક નાનકડા રાજ્યમાંથી ઉત્તર ભારતમાં એક વિશાળ સામ્રાજ્ય ઊભું કર્યું.

1.1 સમ્રાટ હર્ષવર્ધન

● વિચારો ●

સમ્રાટ હર્ષવર્ધને ઉપર્યુક્ત રાજ્યોને હરાવ્યાં એ યોગ્ય હતું ?

હર્ષનું શાસન અને વહીવટ :

રાજ્યના સમગ્ર વ્યવસ્થાતંત્ર પર હર્ષવર્ધન જાતે દેખરેખ રાખતો હતો. નિરીક્ષણ કરવા માટે તે રાજ્યના વિવિધ ભાગોમાં સતત પ્રવાસ કરતો હતો. પોતાની દિનચર્યાને તેણે ત્રણ ભાગમાં વહેંચી હતી. પ્રથમ ભાગ વહીવટ માટે, બાકીના બે ભાગ પ્રજા કલ્યાણ તથા ધાર્મિક કાર્યો માટે ફાળવતો. વહીવટમાં તે ન્યાયી અને ફરજપાલનમાં ખૂબ જ નિયમિત હતો. સદ્કાર્યો કરવામાં તે ભોજનને પણ ભૂલી જતો.

1.2 હર્ષના હસ્તાક્ષર

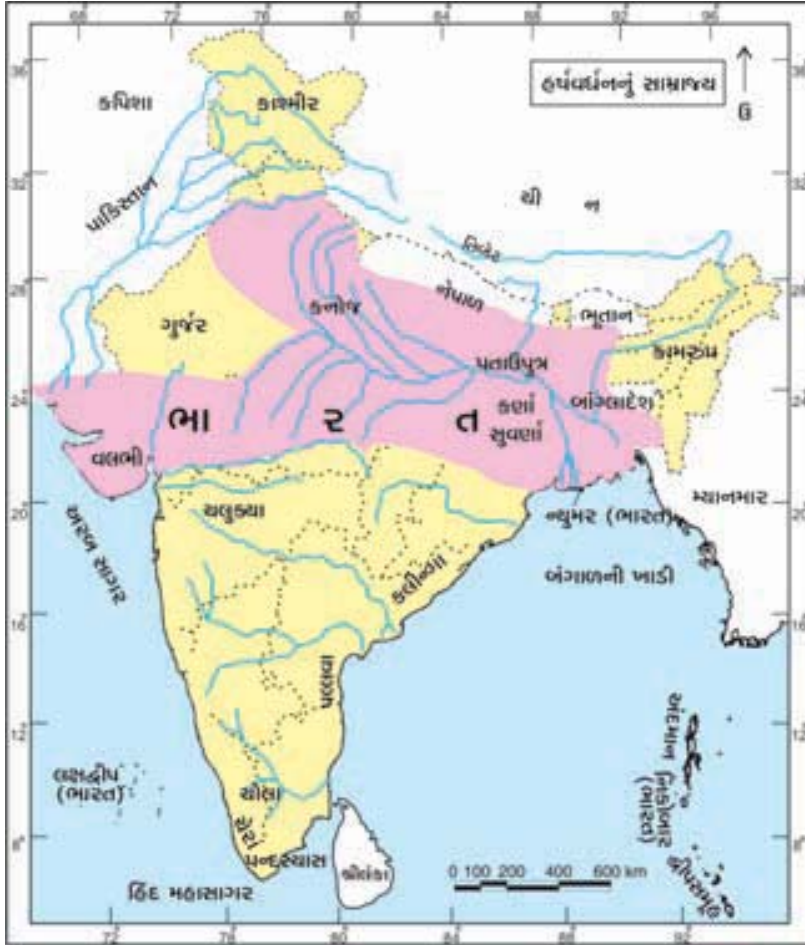
આટલું જાણો

રાજ્યનો વહીવટ કરવા સમ્રાટ હર્ષના મંત્રીઓમાં સેનાપતિ, પ્રતિહાર (દ્વારપાલ), સંધિવિગ્રાહક (વિદેશમંત્રી), રાજદૂત, પરરાજ્યમંત્રી, મહાદંડનાયક (વડા ન્યાયાધીશ), અક્ષપટલિક (નોંધણી કરનાર) વગેરે હતા.

વિચારો

હાલ તમારા જિલ્લા અને તાલુકાનો વહીવટ કરવા માટે કયા કયા અધિકારીઓ છે ?

હર્ષવર્ધને રાજ્યમાં અનેક વિશ્રાંતિગૃહો, વાવ, કૂવા, તળાવ, મઠો અને વિહારો બંધાવ્યા હતા. જીવહિંસા પર પ્રતિબંધ ફરમાવ્યો હતો. પ્રતિવર્ષ તે એક બૌદ્ધ ધર્મચર્યા-સભા બોલાવતો અને દર પાંચ વર્ષે પ્રયાગ મુકામે મોટી ધર્મપરિષદ અને દાનમહોત્સવનું આયોજન કરતો. ધર્મપરિષદ વેળાએ તે પોતાનો ભંડાર અને શરીર પરનાં આભૂષણો ખાલી થઈ જાય ત્યાં સુધી દાન આપતો. સુસંસ્કૃત સાહિત્યકાર અને મહાકવિ બાણભટ્ટથી હર્ષના દરબારની શોભામાં વૃદ્ધિ થતી હતી. તેમની પ્રખ્યાત કૃતિઓ 'હર્ષચરિત' અને 'કાદંબરી' સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અજોડ સ્થાન ધરાવે છે. સમ્રાટ હર્ષવર્ધન પોતે પણ સાહિત્યકાર હતો. તેણે 'નાગાનંદ', 'રત્નાવલિ' અને 'પ્રિયદર્શિકા' એમ ત્રણ નાટકો રચ્યાં હતાં. સમ્રાટ હર્ષના સમયની ઘણી મહત્વની બાબતો 'હર્ષચરિત'માંથી આજે આપણને જાણવા મળે છે.

1.3 હર્ષવર્ધનના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર

● પ્રવૃત્તિ ●

- તમારી શાળામાં રહેલી ભૌતિક ચીજવસ્તુઓની યાદી તૈયાર કરો.
- તે ચીજવસ્તુઓ કોના દ્વારા મળેલી છે ?
- દાતાઓ દ્વારા તેમાંથી શું-શું મળેલું છે ?
- દાતાઓ શા માટે શાળામાં દાન આપે છે ?

સમ્રાટ હર્ષવર્ધન અને નાલંદા વિદ્યાપીઠ :

હર્ષે પોતાના રાજ્યની નાલંદા વિદ્યાપીઠ અને તેના આચાર્ય શીલભદ્રને જરૂરી તમામ સહાય પૂરી પાડીને દેશ-વિદેશમાં પ્રસિદ્ધિ અપાવી હતી. આ નાલંદા વિદ્યાપીઠના નિભાવ માટે તેણે 100 જેટલાં ગામો આપ્યાં હતાં. લોહ, સોમલ અને પારાની ભસ્મનો ઔષધિ તરીકે ઉપયોગ સૂચવનાર રસાયણશાસ્ત્રી નાગાર્જુન નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં જ થઈ ગયા.

1.4 નાલંદા વિદ્યાપીઠ

● આટલું જાણો ●

- નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં પ્રવેશવા ઈચ્છતા વિદ્યાર્થીએ પ્રવેશપરીક્ષા પસાર કરવી પડતી.
- નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં રહેવા, જમવા તથા શિક્ષણ મેળવવાની વ્યવસ્થા નિ:શુલ્ક હતી.
- નાલંદા વિદ્યાપીઠના ભવ્ય અને સમૃદ્ધ પુસ્તકાલયનું નામ 'ધર્મગંજ' હતું.

● વિચારો ●

નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં શિક્ષણ શા માટે નિ:શુલ્ક આપવામાં આવતું હતું ?

કેવું હતું લોકોનું જીવન ?

તત્કાલીન નગરો અને ગામોને ફરતી કિલ્લેબંધી હતી. એમાં પ્રવેશ માટે મોટા દરવાજા હતા. સમાજમાં મુખ્ય ચાર વર્ગો હતા. પડદાપ્રથા અને આંતરજાતીય લગ્નપ્રથા પ્રચલિત ન હતી. સતીપ્રથા, બાળલગ્નો અને બહુલગ્નોની પ્રથા શરૂ થઈ ચૂકી હતી. લોકો ખોરાકમાં દૂધ અને તેની બનાવટો ઉપરાંત ઘઉં, ચોખા, ફળો અને શાકભાજીનો છૂટથી ઉપયોગ કરતા. લોકો સાદાં, સફેદ અને સ્વચ્છ વસ્ત્રો પહેરતા. પુરુષો ધોતી અને સ્ત્રીઓ સાડી પહેરતી. તેમના અલંકારોમાં ફૂલમાળા, વેદ, વીંટીઓ, કડાં, કંગન, હાર વગેરેનો સમાવેશ થતો હતો. મનોરંજનમાં શતરંજ અને સોગઠાંબાજી પ્રચલિત હતાં. નટ અને મદારી ગામડાંઓમાં ફરી લોકોનું મનોરંજન કરતા.

પ્રજાનો મુખ્ય વ્યવસાય કૃષિ અને પશુપાલન હતો. જમીન મહેસૂલ 1:6 (ઉપજનો છઠ્ઠો ભાગ) જેટલું નહિવત્ લેવામાં આવતું. આંતર-બાહ્ય વ્યાપાર વૈશ્યોને હસ્તક હતો. વ્યાપાર અને ચીજવસ્તુઓની હેરફેર માટે પાટલિપુત્રથી ભૃગુકચ્છ બંદર (હાલનું ભરૂચ) સુધી એક સળંગ રાજમાર્ગ જેવી સુવિધા રાજ્ય તરફથી કરવામાં આવી હતી. વ્યાપારવિનિમય માટે સોના-ચાંદીના સિક્કાનું ચલણ હતું. અલંકારો, મૂર્તિઓ, હાથીદાંત તથા ઈમારતી લાકડાનું રાચરચીલું બનાવી નિકાસ કરવામાં આવતી. વ્યાપારનું પાસું ભારતતરફી હોવાથી સમૃદ્ધિ ઘણી વધવા પામી હતી. હર્ષવર્ધનના યુગ દરમિયાન રોમમાંથી ઘણું સોનું વ્યાપારને કારણે ભારતમાં ઘસડાઈ આવતું હતું. હિન્દુ, બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મ પાળતી પ્રજામાં સર્વધર્મ સમભાવની ભાવના હતી.

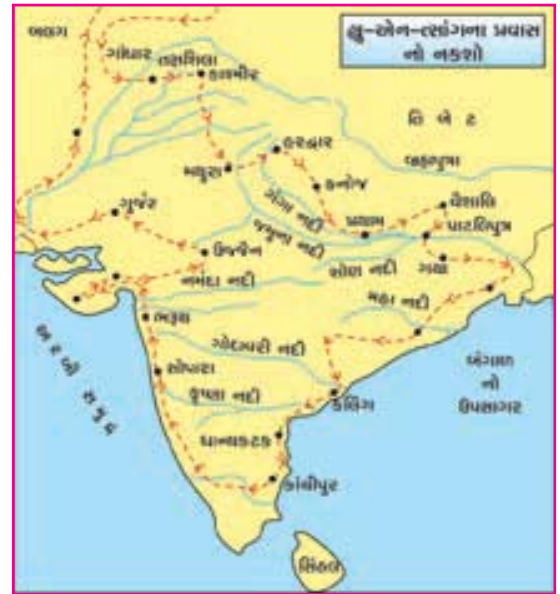
● વિચારો અને નોંધ કરો ●

1. સમ્રાટ હર્ષના સમયમાં પ્રજામાં કયા કયા કુરિવાજો હતા ?
2. આજે ભારતમાં કયા કયા કુરિવાજો જોવા મળે છે ?
3. વર્તમાન સમયમાં મનોરંજનનાં સાધનો કયાં કયાં છે ?
4. પ્રાચીન સમયે નગરો ફરતે કિલ્લેબંધી શા માટે કરાતી હતી ?

તમને પ્રશ્ન થશે કે આ બધું શી રીતે જાણવા મળ્યું ? જવાબ છે : એક ચીની મુસાફરની નોંધપોથી પરથી. તે ચીની મુસાફર હતો હ્યુ-એન-ત્સાંગ.

1.5 હ્યુ-એન-ત્સાંગ

1.6 હ્યુ-એન-ત્સાંગનો ભારતપ્રવાસ

હ્યુ-એન-ત્સાંગ (ઈ.સ. 629-645)

હર્ષના સમયમાં આ ચીની મુસાફર ભારત આવેલો. બૌદ્ધ ધર્મના અભ્યાસ માટે આવેલા હ્યુ-એન-ત્સાંગે 5 વર્ષ સુધી તો નાલંદા વિદ્યાપીઠમાં રહી અભ્યાસ કર્યો હતો.

● પ્રવૃત્તિ ●

વર્તમાન ભારતનાં ક્યાં ક્યાં રાજ્યોનો હ્યુ-એન-ત્સાંગે પ્રવાસ કર્યો હતો ? આગળના નકશાના આધારે તેની યાદી તૈયાર કરો.

● આટલું જાણો ●

15 વર્ષ સુધી હ્યુ-એન-ત્સાંગે ભારતના જુદા જુદા ભાગમાં ફરી આપણી સામાજિક, રાજકીય અને ધાર્મિક પરિસ્થિતિનું વર્ણન લખ્યું છે. ઈ.સ. 645માં તે મધ્ય એશિયાના રસ્તે ચીન પરત ફર્યો. તે કેટલાંક પુસ્તકો, અવશેષો અને મૂર્તિઓ સાથે લેતો ગયો; તે પહેલાં સમ્રાટ હર્ષે ઊજવેલ પ્રયાગની છઠ્ઠી બૌદ્ધ ધર્મપરિષદમાં તેણે હાજરી આપી હતી.

હ્યુ-એન-ત્સાંગે નોંધ્યું છે કે -

- હર્ષવર્ધનનાં રાજ્યોમાં 100 બૌદ્ધ મઠો હતા.
- પ્રજાજીવન સાદું, સાત્ત્વિક, ખૂબ જ સુખી, સદાચારી તથા ન્યાય અને સત્ય પર આધારિત હતું. છળકપટ કે વચનફેરને પાપકર્મ સમજવામાં આવતું.

● પ્રવૃત્તિ ●

તમે બનાવેલી યાદીમાંથી દક્ષિણ ભારતનાં રાજ્યો અલગ કરી, તેમનાં નામ લખો.

2. વાતાપી

આ સમયે દક્ષિણ ભારતમાં પણ રાજા હર્ષ જેવો એક પરાક્રમી રાજા થઈ ગયો કે જેની સામે યુદ્ધમાં હર્ષની હાર થઈ હતી; તે રાજા એટલે પુલકેશી બીજો.

રાજગાદી સુધીની સફર :

દક્ષિણ ભારતમાં ચાલુક્ય (સોલંકી) વંશ વાતાપી નગરમાં (બાદામી-કર્ણાટક) રાજધાની રાખી, રાજ્ય ચલાવતો હતો. તેમનું રાજ્ય સારી રીતે વિસ્તરેલું હતું. પુલકેશી પહેલો તેનો બળવાન રાજા હતો, જેણે 'અશ્વમેધ' યજ્ઞ કર્યો હતો. તેના ધ્વજમાં વરાહાવતારનું ચિહ્ન રહેતું. પુલકેશી પહેલા પછી એમનો પુત્ર કીર્તિવર્મા ગાદીએ આવ્યો. એ પછી એનો ભાઈ મંગલેશ રાજા બન્યો, જેણે વાતાપીમાં નમૂનેદાર વિષ્ણુમંદિર બાંધ્યું હતું. તેના પછી સત્યાશ્રય પુલકેશી બીજો ગાદી પર આવ્યો.

પુલકેશી બીજો (ઈ.સ. 610-642) :

ચાલુક્ય વંશમાં પુલકેશી બીજાએ આશરે 30 વર્ષ રાજ્ય કર્યું. આ રાજા ઘણો પ્રતાપી અને બહાદુર યોદ્ધો હતો. તેણે અનેક લડાઈઓ જીતી. તેણે પ્રથમ લાટ (દ. ગુજરાત) અને પછી ગુર્જર (ઉ. ગુજરાત) જીતેલાં. કૃષ્ણા અને ગોદાવરી વચ્ચેના વેંગી પ્રદેશો પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો. આંધ્રપ્રદેશ પણ તેના કબજામાં હતું. રાજધાની વાતાપીને તેણે ખૂબ સુંદર નગરી બનાવી હતી.

1.7 પુલકેશી બીજો

જ્યારે કનોજનો રાજા હર્ષવર્ધન પોતાની વિજયકૂચ આગળ ધપાવ્યે જતો હતો, ત્યારે દક્ષિણનો પુલકેશી બીજો પણ પોતાના લશ્કરને ઉત્તર તરફ લઈ જતો હતો. આ બંને મહારાજાઓ નર્મદા પાસે ભેગા થયા અને મોટું યુદ્ધ થયું. હર્ષ જેવા મહાન રાજાને પુલકેશી બીજાએ હાર આપી. આથી હર્ષની વિજયકૂચ થંભી ગઈ. હર્ષ-પુલકેશી વિગ્રહથી કનોજનું સામ્રાજ્ય નર્મદા સુધી આવીને અટકી ગયું.

પુલકેશી બીજો વીર હતો, તેમ કળાનો પણ શોખીન હતો. તેના સમયમાં વાતાપી અને ધારાપુરીની ગુફાઓ નિર્માણ પામી હતી. અજંતાની ગુફાનાં કેટલાંક જગમશહૂર ભીંતચિત્રો એ વખતે બન્યાં. હ્યુ-એન-ત્સાંગ હિન્દમાં ફરતો ફરતો દક્ષિણ ભારતમાં પુલકેશીના દરબારમાં ગયેલો. તેના વૈભવના હ્યુ-એન-ત્સાંગ ખૂબ જ વખાણ કરે છે. આ રાજાઓ હિન્દુ ધર્મના ઉપાસકો હતા. આ સમયે બૌદ્ધ ધર્મ ધીમો પડ્યો હતો. જૈન ધર્મની એક શાખા 'દિગંબર'નો પ્રભાવ વધ્યો હતો.

હર્ષ અને પુલકેશી સમકાલીન રાજા હતા, પણ હર્ષ અમુક યુદ્ધો પછી મન વાળીને બેસી ગયો. પુલકેશી એ ન કરી શક્યો. પરિણામે કાંચીવરમના પલ્લવ વંશના

રાજા સાથે યુદ્ધમાં લડતાં લડતાં પુલકેશી બીજાનું મૃત્યુ થયું હતું (ઈ.સ. 642). હર્ષવર્ધન એમના મૃત્યુ પછી પાંચ વર્ષે અવસાન પામ્યા. પ્રાચીન હિંદના ઇતિહાસમાં તેઓ છેલ્લા હિંદુ સમ્રાટ હતા.

1.8 અજંતાની ગુફા

સ્વાધ્યાય

1. ટૂંકમાં ઉત્તર લખો :

1. હર્ષ અને પુલકેશી બીજાના રાજ્યવિસ્તાર દર્શાવતા નકશાનો અભ્યાસ કરી, તેમના પ્રદેશનાં મુખ્ય નગરો, નદીઓ લખો.
2. પુલકેશી બીજા અને હર્ષ – આ બંનેના વ્યક્તિત્વમાં શું તફાવત હતો ?
3. હ્યુ-એન-ત્સાંગ પોતાની સાથે પુસ્તકો, અવશેષો અને મૂર્તિઓ શા માટે ચીન લઈ ગયો ?
4. હર્ષવર્ધને સત્તા મળતા કોને મુક્ત કરવાનું વિચાર્યું ?
5. સમ્રાટ હર્ષવર્ધને ક્યાં ક્યાં નાટકોની રચના કરી ?
6. પુલકેશી બીજાના સમયમાં કઈ કઈ ગુફાઓ નિર્માણ પામી હતી ?

2. ચર્ચા કરો :

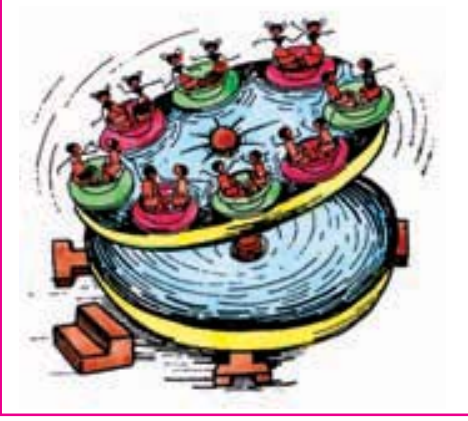
1. હર્ષ પુલકેશીને શા માટે હરાવી ન શક્યો ?
2. એક રાજવી તરીકે ઉત્તમ કોણ – હર્ષ કે પુલકેશી બીજો ? શા માટે ?
3. હર્ષ અને પુલકેશી એ બંને વીર હતા તો બંને શા માટે લડ્યા ? ફરીથી બંને વચ્ચે લડાઈ કેમ ના થઈ ?
4. નાલંદા વિદ્યાપીઠ અને વર્તમાન વિદ્યાસંકુલોમાં શું તફાવત છે ?

2

પૃથ્વી ફરે છે

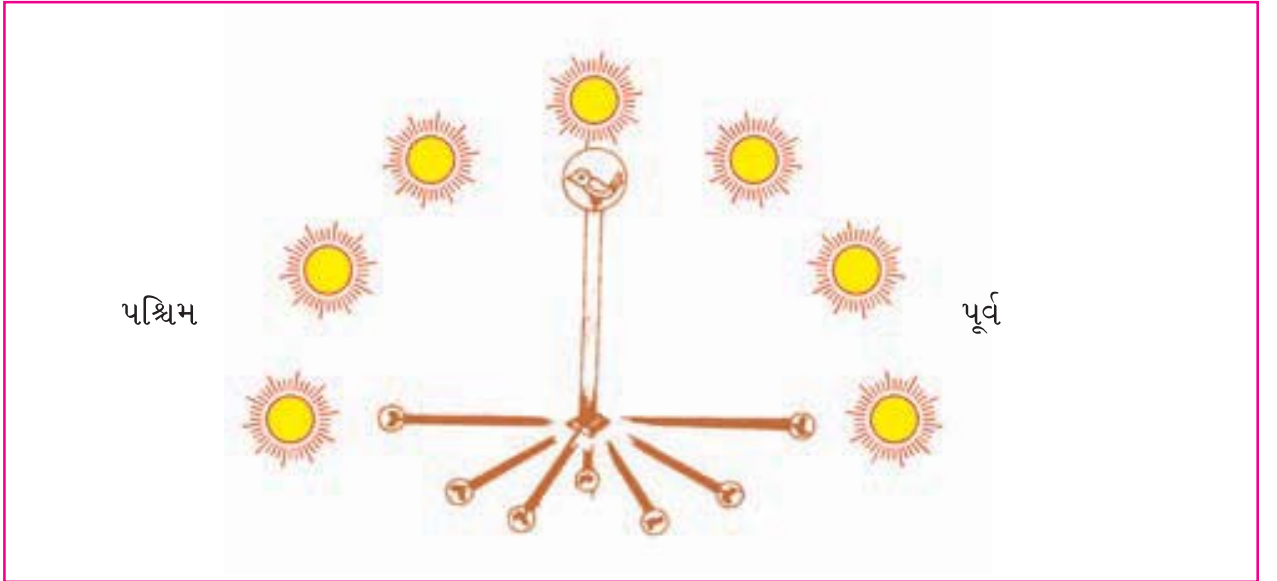
ભમરડો, ચકરડી વગેરે રમકડાંથી તમે રમો છો. તે નિશ્ચિત રીતે પોતાની ધરી પર ફરે છે. આવી જ રીતે આપણી પૃથ્વી પણ ફરે છે. બ્રહ્માંડના દરેક ગતિમાન પદાર્થોની જેમ પૃથ્વીની પણ બે પ્રકારની ગતિ છે : દૈનિક ગતિ અને વાર્ષિક ગતિ. પૃથ્વી પોતાની ધરી પર ફરે છે અને સૂર્યની આસપાસ પણ ફરે છે. સૂર્ય, ચંદ્ર અને પૃથ્વી બધા જ અવકાશીય પદાર્થો બ્રહ્માંડમાં ગતિમાન છે.

તમે મેળામાં આવાં ચકડોળ જોયાં હશે અને તેમાં બેઠાં હશો, તેની બેઠક પણ ફરે છે અને આખું ચક્ર પણ ગોળ ફરે છે.

2.1 મેળામાં ફરતું ચકડોળ

આપની શાળામાં થાંભલો ખોડી, સારણીમાં આપેલ વિગત મુજબ નોંધ કરો.

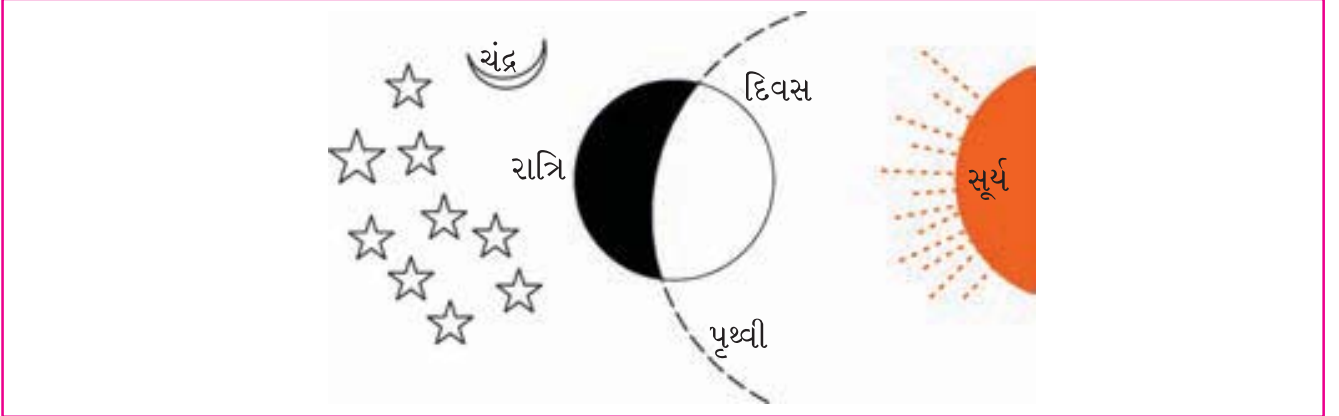

2.2 સ્તંભ દ્વારા પડછાયાનું માપન

વિગત	સમય	દિશા	થાંભલાના પડછાયાની લંબાઈ
શાળાએ આવો છો ત્યારે	.... ક .... મિ		.... ફૂટ .... ઈંચ
નાની વિશ્રાંતિ સમયે	.... ક .... મિ		.... ફૂટ .... ઈંચ
મોટી વિશ્રાંતિ સમયે	.... ક .... મિ		.... ફૂટ .... ઈંચ
શાળાએથી છૂટો છો ત્યારે	.... ક .... મિ		.... ફૂટ .... ઈંચ

પૃથ્વીનું પરિભ્રમણ કે ધરીભ્રમણ એટલે શું ?

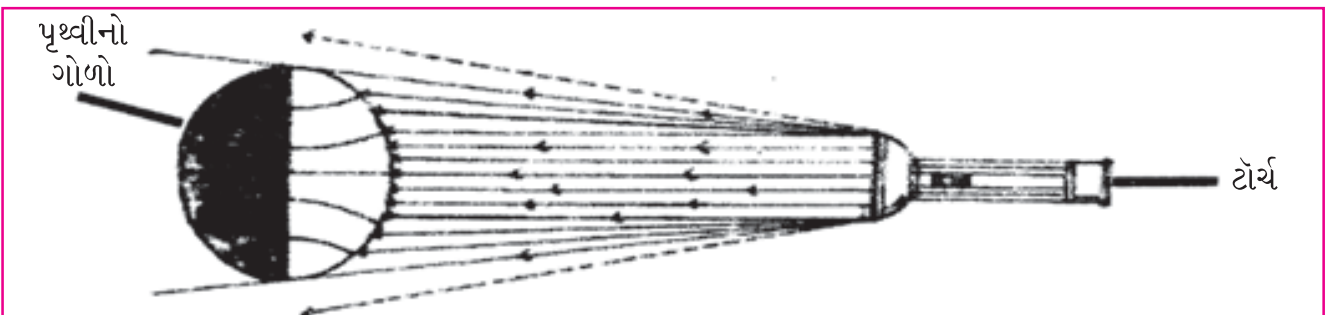
એક ભ્રમરડો જેમ પોતાની ધરી પર ફરે છે, તેમ પૃથ્વી પોતાની કાલ્પનિક ધરી પર વિષુવવૃત્ત પર કલાકના 1670 કિમીની ઝડપે ફરી એક ચક્ર પૂર્ણ કરે છે. આ ચક્ર પૂર્ણ કરતાં ચોવીસ કલાક થાય છે. સૂર્ય દિવસે જ કેમ દેખાય છે ? ચંદ્ર રાત્રે જ કેમ ચમકતો દેખાય છે ? દિવસ અને રાત શાથી થાય છે ? આવા સવાલ તમારા મનમાં પણ થતા હશે.

2.3 દિવસ-રાત્રિ

● પ્રવૃત્તિ ●

પૃથ્વીનો ગોળો અને ટોર્ય લો. વર્ગખંડમાં બહારનો પ્રકાશ ન આવે તેવી રીતે બારી-બારણાં અને પડદા બંધ કરવાની વ્યવસ્થા કરો. પૃથ્વીના ગોળાને ટોર્યથી પ્રકાશિત કરો. પ્રકાશિત થયેલા ભાગ પર દિવસ છે. તેની બરાબર પાછળના ભાગે રાત્રિ છે.

2.4 ટોર્ય દ્વારા દિવસ-રાત્રિની સમજ

સામાજિક વિજ્ઞાન - 7

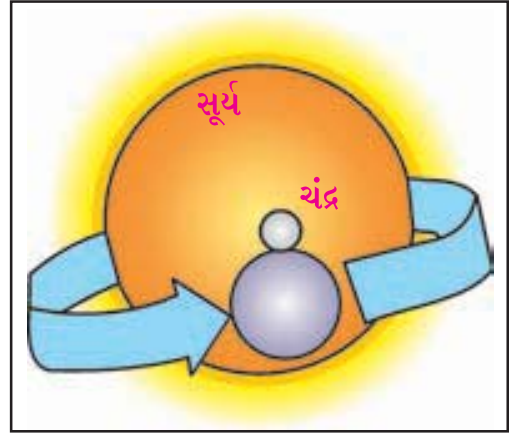
ભારતમાં દિવસ છે, તો નીચેના દેશોમાં શું હોઈ શકે તે લખો :

દેશ	દિવસ કે રાત	દેશ	દિવસ કે રાત	દેશ	દિવસ કે રાત
કેનેડા		મેક્સિકો		બ્રાઝિલ	
જાપાન		ઓસ્ટ્રેલિયા		દ. આફ્રિકા	

● વિચારો ●

પૃથ્વી સૂર્યની ફરતે કેવી રીતે પ્રદક્ષિણા કરે છે ? તેનાથી શું થાય ?

પરિક્રમણ : પૃથ્વી પોતાની ધરી પર ફરતાં ફરતાં સૂર્યની પણ પરિક્રમા કરે છે. સૂર્યની ફરતે એક પ્રદક્ષિણા પૂરી કરતાં લગભગ 365 દિવસ લાગે છે. આ સમયગાળાને આપણે એક વર્ષ કહીએ છીએ. અવકાશમાં પૃથ્વીને આ રીતે નિરંતર ફરવા માટે એક કલ્પિત માર્ગ નક્કી થયેલ છે, આ માર્ગને 'કક્ષા' (Orbit) કહે છે. પૃથ્વીની કક્ષા વર્તુળાકાર નહિ; પરંતુ લંબગોળાકાર કે ઈંડાકાર છે. માટે જ વર્ષભર પૃથ્વી અને સૂર્યનું અંતર એકસરખું રહેતું નથી. એક મિનિટમાં 1670 કિમીની ઝડપે પૃથ્વી સૂર્યની પરિક્રમા કરી રહી છે.

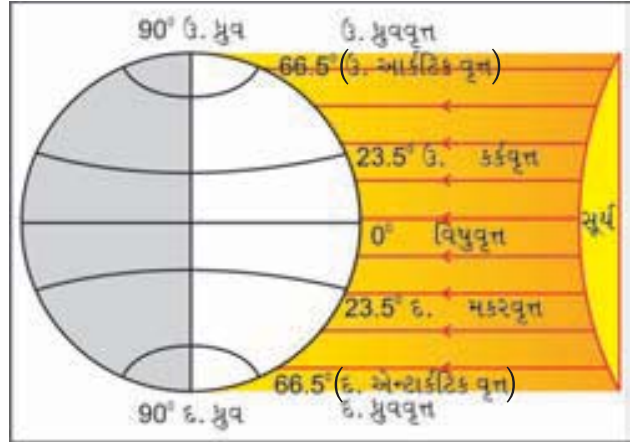
2.5 પૃથ્વીનું પરિક્રમણ

ચંદ્ર પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરે છે અને પૃથ્વી સૂર્યની પ્રદક્ષિણા કે પરિક્રમા કરે છે. પૃથ્વીની આવી એક પરિક્રમાના સમયગાળાને એક વર્ષ ગણવામાં આવે છે. તેનાથી ઋતુઓ થાય છે. ઋતુઓ થવામાં પરિક્રમણ ઉપરાંત પૃથ્વીની ધરીનું નમન પણ ભાગ ભજવે છે. પૃથ્વી પોતાની ધરી પર 23.5° અને કક્ષાની સાથે 66.5°નો ખૂણો બનાવીને ફરે છે. પૃથ્વીના ધરી નમનના કારણે ઋતુઓ થાય છે. તેમ દિવસ-રાત પણ લાંબા-ટૂંકા થાય છે.

● પ્રવૃત્તિ ●

સરખાં રાત્રિ-દિવસ : સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તનો સમય દર્શાવતા કેલેન્ડરનો ઉપયોગ કરી નીચેની સારણી ભરો :

ક્રમ	માસ	સૂર્યોદય	સૂર્યાસ્ત	દિવસના કલાક અને મિનિટ
1	21 માર્ચ			
2	21 એપ્રિલ			
3	21 મે			
4	21 જૂન			
5	21 જુલાઈ			
6	21 ઓગસ્ટ			
7	21 સપ્ટેમ્બર			
8	22 ડિસેમ્બર			

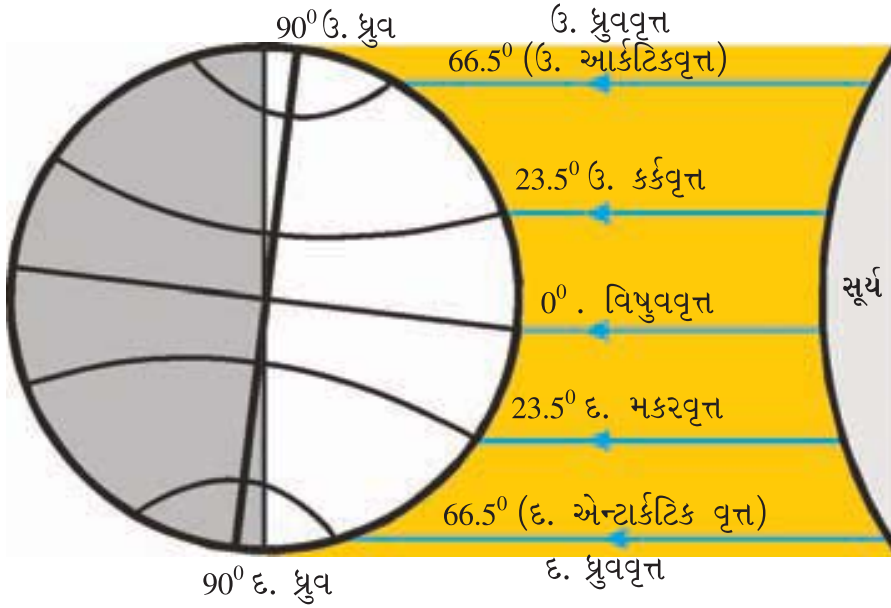
2.6 સરખા રાત્રિ-દિવસ

● આટલું જાણો ●

- અંધકાર અને પ્રકાશને છેદતી બંને ધ્રુવોને જોડતી એક સીધી રેખા સ્પષ્ટ થાય છે. તેને 'પ્રકાશ વર્તુળ' કહે છે.

લાંબા-ટૂંકા, રાત્રિ-દિવસ :

21મી જૂને કર્કવૃત્ત અને 22મી ડિસેમ્બરે મકરવૃત્ત પર સૂર્યનાં કિરણો બરાબર સીધાં પડે છે. જ્યાં સૂર્યનાં કિરણો સીધાં પડે છે, તે અને તેની આજુબાજુના વિસ્તારોમાં દિવસ લાંબા રહે છે. જ્યાં સૂર્યનાં કિરણો ત્રાંસાં પડે છે, ત્યાં દિવસ ટૂંકા રહે છે. બંને વૃત્તો વિરુદ્ધ ગોળાર્ધમાં છે.

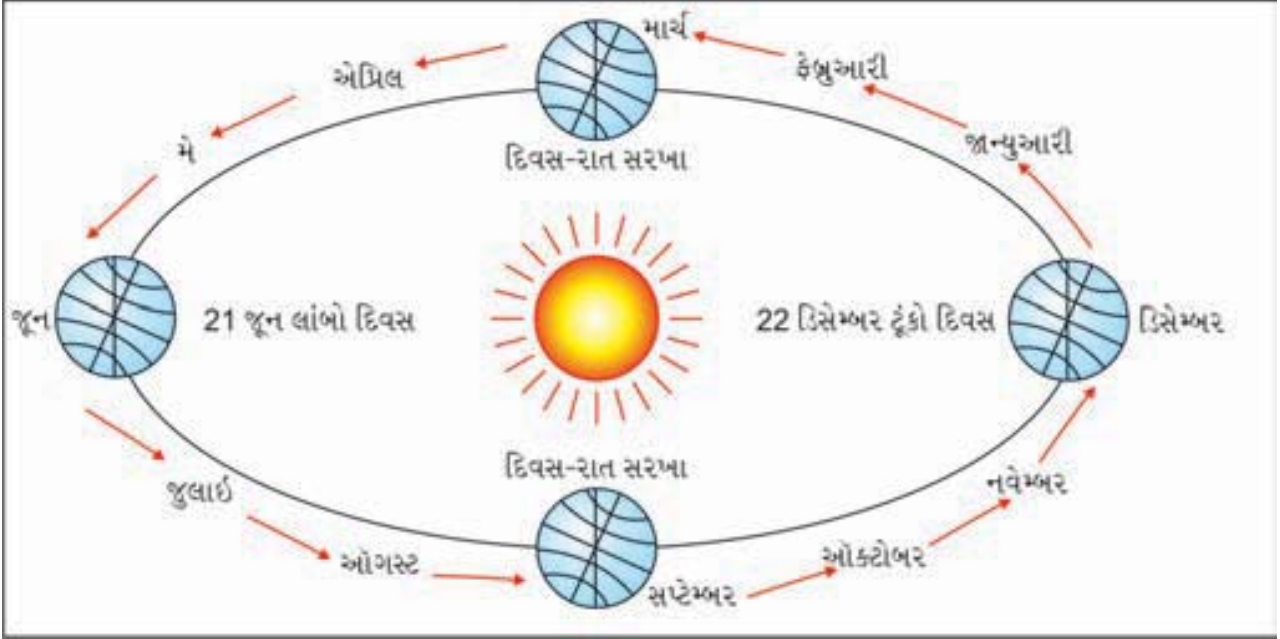
2.7 લાંબા અને ટૂંકા રાત્રિ-દિવસ

તેથી ઉત્તર અને દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં સ્થિતિ એકબીજાની વિરુદ્ધ રહે છે. આકૃતિ જોઈ નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો.

- (1) 21મી જૂને કર્કવૃત્ત પર અજવાળું કેટલા કલાક રહેતું હશે ?
- (2) કર્કવૃત્ત પર મુખ્યત્વે કઈ ઋતુ અનુભવાતી હશે ?
- (3) 21મી જૂને દિવસ અને રાતની લંબાઈની સ્થિતિ શું હશે ?
- (4) 21મી માર્ચ અને 22મી ડિસેમ્બરે મકરવૃત્ત પર શું થશે ?

ઋતુઓ :

પૃથ્વી પોતાની ધરી એક જ દિશામાં નમતી રાખીને સૂર્યની આસપાસ ફરે છે. તેથી વારાફરતી ઉત્તર ધ્રુવ સૂર્યની સામે આવે છે. સૂર્યનાં સીધાં કિરણો વિષુવવૃત્તની ઉત્તરે કે દક્ષિણે પડે છે. આમ થવાથી જ દિવસ-રાતની લંબાઈમાં તફાવત પડે છે. જેમ વર્ષ થાય છે તેમ વધારે સમય સૂર્યપ્રકાશ મેળવતા વિસ્તારોમાં ઉનાળો અને ઓછો સમય સૂર્યપ્રકાશ મેળવતા વિસ્તારોમાં શિયાળો અનુભવાય છે. 21મી માર્ચથી 23મી સપ્ટેમ્બર ઉત્તર ગોળાર્ધમાં ઉનાળો હોય છે. તે જ સમયે દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં શિયાળાની ઋતુ અનુભવાય છે. ઋતુ પરિવર્તન માનવજીવનને સીધી અસર કરનારી ઘટના છે.

2.8 પૃથ્વીની વાર્ષિક ગતિ (પરિક્રમણ ગતિ)

અહીં ભારતમાં ઉજવાતા તહેવારો અને ઋતુઓની યાદી આપી છે. તો વિભિન્ન દેશોમાં આપણા આ તહેવારોના સમયે કઈ ઋતુ ચાલતી હશે તે શોધીને લખો.

તહેવાર અને ઋતુ (ભારત)			તહેવાર અને ઋતુ (અન્ય દેશો)			
ક્રમ	તહેવાર	ઋતુ	દેશ	ઋતુ	દેશ	ઋતુ
1.	હોળી	ઉનાળો	કેન્યા		ઑસ્ટ્રેલિયા	
2.	દિવાળી	શિયાળો	જાપાન		કેનેડા	
3.	નાતાલ	શિયાળો	યુ.એસ.એ.		ચીન	

મધ્યરાત્રિનો સૂર્ય :

2.9 નોર્વેમાં મધ્યરાત્રિનો સૂર્ય

(આ ફોટોગ્રાફ અલગ અલગ સમયે લેવાયેલ છે.)

યુરોપના નોર્વે દેશમાં મે મહિનાના મધ્યથી જુલાઈના અંત સુધી સૂર્ય આથમતો નથી; એટલે કે સૂર્યાસ્ત થતાં થતાં સૂર્યોદય થઈ જાય છે. નોર્વેમાં રાત્રિના 12 વાગે પણ સૂર્ય જોવા મળે છે.

સ્વાધ્યાય

1. પૃથ્વીની ગતિઓ કેટલી છે ? કઈ કઈ ?
2. પૃથ્વી ફરતી ન હોત તો શું થાય ?
3. ભારત અને વેસ્ટઈન્ડિઝ વચ્ચે વેસ્ટઈન્ડિઝમાં એક ટેસ્ટ મેચ રમાઈ રહી છે. આ મેચ તમે રાત્રે જોશો કે દિવસે ?
4. તમારો પોતાનો પડછાયો સવારે, બપોરે અને સાંજે કઈ દિશામાં અને કેવો હોય છે ?

ક્રમ	સવારે 8 વાગે (દિશા)	લાંબો/ ટૂંકો	બપોરે 12 વાગે (દિશા)	લાંબો / ટૂંકો	સાંજે 5 વાગે (દિશા)	લાંબો / ટૂંકો

5. લંડનમાં ક્યારેય સૂર્ય માથા પર નથી આવતો અને રાતના 8 વાગ્યા સુધી સૂર્યપ્રકાશ રહે છે; જ્યારે સિંગાપુરમાં સૂર્ય માથા પર દેખાય છે. કેમ ?

આટલું જાણો

- **ઉત્તરાયણ કે મકરસંક્રાંતિ** : 22મી ડિસેમ્બરથી સૂર્યનું સીધું કિરણ ઉત્તર તરફ એટલે કે વિષુવવૃત્ત તરફ પડવાનું શરૂ થાય છે. આમ, ઉત્તરાયણ 14 જાન્યુઆરી નહિ પણ 22 ડિસેમ્બરે થાય છે. સામાન્ય રીતે 14મી જાન્યુઆરીએ સૂર્ય મકર રાશિમાં પ્રવેશ કરે છે માટે 'મકરસંક્રાંતિ' કહેવાય છે.
- **દક્ષિણાયન** : 22મી જૂનથી સૂર્યનાં સીધાં કિરણ કર્કવૃત્તથી ખસીને દક્ષિણે વિષુવવૃત્ત તરફ જાય છે, જેને 'દક્ષિણાયન' કહે છે.
- **પ્રકાશવર્તુળ** : અંધકાર અને પ્રકાશને છેદતી બંને ધ્રુવોને જોડતી કાલ્પનિક એક સીધી રેખા સ્પષ્ટ થાય છે, તેને 'પ્રકાશવર્તુળ' કહે છે.
- **પ્રદક્ષિણા** : કોઈ પણ વસ્તુ કે વ્યક્તિને જમણી બાજુ રાખીને તેની આસપાસ ફરવું તે.
- **સેલ્સિયસ** : સેલ્સિયસ તાપમાનનો એકમ છે. સ્વીડનના ખગોળશાસ્ત્રી સેલ્સિયસના નામ પરથી આ નામ રાખવામાં આવ્યું છે.

3

સરકાર

3.1 વર્તમાનપત્રના સમાચાર

તમે છાપાંઓમાં 'સરકાર' શબ્દ વારંવાર વાંચ્યો હશે અથવા રેડિયો કે ટી.વી. પર સમાચારમાં 'સરકાર' શબ્દ સાંભળ્યો હશે. સરકાર એટલે શું ? તેનાં કાર્યો અને તેનું આપણા જીવનમાં શું મહત્વ છે ? એ વાત આપણે જાણીશું.

તમે જાણો છો દરેક દેશને જુદા જુદા નિર્ણયો લેવા માટે તેમજ તેનો અમલ કરવા માટે સરકારની જરૂર પડે છે. શાળાઓ, રસ્તાઓ ક્યાં બનાવવા ? ચીજવસ્તુઓના ભાવ વધારવા કે ઘટાડવા ? વીજળીની સુવિધાઓ કેવી રીતે પૂરી પાડવી ? વગેરે અંગે સરકાર નિર્ણય લે છે. સરકાર કાયદો બનાવનારી અને તેને અમલમાં મુકાવનારી સંસ્થા છે. દરેક દેશમાં સરકાર દ્વારા બંધારણ અનુસાર કાયદા બનાવવા, અમલમાં મૂકવા તેમજ તેમાં સુધારા કરવાનું કામ થાય છે. આમ, સરકાર ઘણાં મહત્વનાં કાર્ય કરે છે. આપણે વર્તમાનપત્રમાં આવતા સમાચારોના આધારે સરકારનાં કાર્યો વિશે જાણી શકીએ છીએ.

● પ્રવૃત્તિ ●

સમાચારપત્રોની હેડલાઈન વાંચો. સરકારનાં કામોની વાત જ્યાં કરવામાં આવી છે, તેના આધારે સરકાર શું કરે છે તેની યાદી બનાવો.

તમે બનાવેલ યાદીના આધારે તમે સમજી શક્યા હશો કે સરકાર ક્યાં ક્યાં કાર્યો કરે છે ?

સરકારનાં કાર્યો :

સરકાર પણ એક 'સંચાલક મંડળ' છે. જે સામાન્ય રીતે લોકશાહીમાં લોકોની ઈચ્છા મુજબ વહીવટ ચલાવે છે. સરકાર ઘણાં લોકકલ્યાણનાં કાર્યો કરે છે. સરકાર આર્થિક તથા સામાજિક સમસ્યાઓના ઉકેલનું કાર્ય કરે છે. સરકાર દેશની આર્થિક સ્થિતિ, લોકોની ગરીબી, બેકારી વિશે તેમજ લોકોનાં શિક્ષણ અને સ્વાસ્થ્ય માટે ચિંતા કરે છે. સસ્તા અનાજની દુકાનો દ્વારા ખાદ્યસામગ્રીનું વિતરણ, શિક્ષણ સંસ્થાઓ, હોસ્પિટલો, આપત્તિઓ વખતે સહાય, ન્યાયાલયની વ્યવસ્થા, વાહનવ્યવહારની વ્યવસ્થા, પોસ્ટ, રેલવેની સેવા જેવાં અનેકવિધ કાર્યો સરકાર કરે છે. સરકાર બીજા દેશો સાથે શાંતિપૂર્ણ સંબંધ રાખે છે.

સરકારનું મહત્ત્વ :

સરકાર એટલા માટે જરૂરી છે કે તેણે બનાવેલા કાયદા, નિયમો બધા પર એકસરખા લાગુ પાડી શકાય. સરકાર કાયદા બનાવે છે અને તેનો અમલ પણ અધિકારીઓ, કર્મચારીઓ અને પોલીસો મારફતે કરાવે છે. જ્યારે લોકો સમૂહમાં હોય ત્યારે વ્યવસ્થા માટે નિયમો બનાવવા, નિર્ણયો લેવાનું કામ ખૂબ જ મહત્ત્વનું હોય છે. દેશમાં શાંતિ રહે, કાયદો અને વ્યવસ્થા જળવાય તથા દેશનો વિકાસ થાય તે માટે સરકારની અગત્યની ભૂમિકા છે.

● વિચારો : વર્ગખંડમાં ચર્ચા ગોઠવો ●

- શું સરકાર વગર દેશનો વહીવટ સંભવી શકે ? હા કે ના ? શા માટે ?
- સરકાર દ્વારા લેવાયેલા કોઈ પણ બે નિર્ણયો નોંધો. આ નિર્ણયો તમને ગમ્યા કે ન ગમ્યા ? શા માટે ?
- દેશનો વહીવટ કેવી રીતે ચાલે છે ?

વિવિધ સ્તરે સરકાર :

સરકારની જવાબદારી વિવિધ ક્ષેત્રે જુદી જુદી સુવિધાઓ આપવાની છે. આ બધી સગવડ-વ્યવસ્થા સરકાર કેવી રીતે કરતી હશે ? ભારત ખૂબ મોટો દેશ છે. એક જ સ્તરે અથવા સ્થળેથી વહીવટ કરવામાં આવે તો ઘણી મુશ્કેલીઓ સર્જાય અને નાગરિકોને અગવડ પડે. તેથી આપણે ત્યાં સરકાર અલગ અલગ સ્તરે કામ કરે છે. સ્થાનિક કક્ષાએ, રાજ્ય કક્ષાએ તેમજ રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ. સ્થાનિક સ્તર કે કક્ષાનો સંબંધ ગામ, શહેર સાથેનો છે. રાજ્ય સ્તરનો અર્થ પૂરા રાજ્ય સાથેનો છે. રાષ્ટ્રીય સ્તરની સરકારનો સંબંધ આખા દેશ સાથેનો છે. આગળના પ્રકરણ-૩માં તમને રાજ્ય સરકારનાં કાર્યો વિશે જાણકારી મળશે. આગળના ધોરણમાં તમને રાષ્ટ્રીય સરકાર એટલે કે કેન્દ્ર સરકાર (સંઘ સરકાર)ની જાણકારી મળશે.

સરકાર અને કાયદો :

સરકાર કાયદાઓ બનાવે છે. આ કાયદાઓને દેશના બધા લોકોએ માન્ય રાખવા પડે છે. સરકાર કામ કરી શકે તે માટે કાયદો જ અગત્યનું સાધન છે. સરકાર પાસે જેમ કાયદો બનાવવાની સત્તા છે તે જ રીતે કાયદાનો અમલ કરાવવાની સત્તા પણ હોય છે. એક ઉદાહરણ લઈએ. રેલવેમાં મુસાફરી કરતી વખતે તમારી પાસે ટિકિટ હોવી જોઈએ. જો તમે વગર ટિકિટ મુસાફરી કરતાં પકડાઈ જાવ તો તમારે દંડ ભરવો પડે અથવા જેલમાં જવું પડે.

સરકાર કાયદેસરની કાર્યવાહી કરે, તે ઉપરાંત લોકોને લાગે કે કાયદાનું સારી રીતે અમલીકરણ નથી થઈ શકતું તો તેઓ પણ પોતાના પ્રશ્નો માટે અવાજ ઉઠાવી શકે છે; અદાલતમાં જઈ શકે છે. અદાલત સરકારને આ અંગે યોગ્ય પગલાં ભરવાનો આદેશ આપી શકે છે.

● વિચારો ●

- શા માટે આપણે રાત્રે 10 વાગ્યા પછી જાહેરમાં લાઉડસ્પીકર વગાડી શકતા નથી ?
- શા માટે જાહેર માર્ગો પર ફટાકડા ફોડી શકાતા નથી ?
- શાળાનું કોઈ સમયપત્રક જ ન હોય તો શું થાય ?
- કાયદો શા માટે બનાવવો જોઈએ ?

● પ્રવૃત્તિ : ચર્ચાસભા યોજો ●

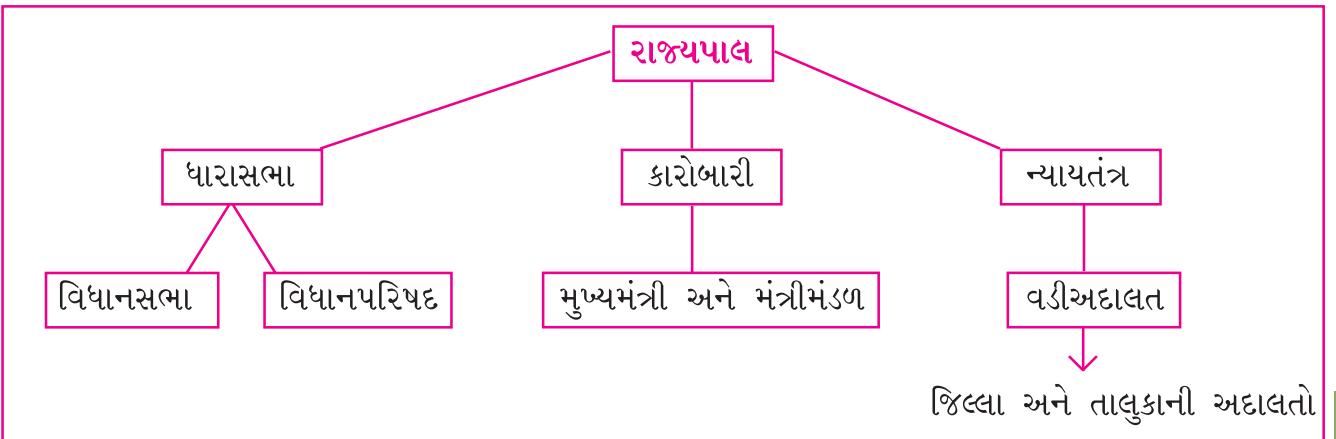
- આપણે શા માટે કાયદાઓનું પાલન કરવું જોઈએ ?

સરકારનાં અંગો : તમે તારવ્યું હશે કે રાજ્ય પોતાનાં કાર્યો જે તંત્ર દ્વારા કરે છે, એ તંત્રને સરકાર કહેવામાં આવે છે. સરકાર દરેક રાજ્યનું એક આવશ્યક અંગ છે. સરકારે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ કરવાની હોય છે. સરકાર ધારા અથવા કાયદા ઘડે છે. કાયદાનો અમલ કરાવે છે. તે કાયદાના યોગ્ય અર્થ કરીને કે કાયદાની પૂર્તિ કરે છે અને ન્યાય આપે છે. પહેલા પ્રકારનું કાર્ય ધારાકીય છે, બીજા પ્રકારનું કાર્ય કારોબારીને લગતું છે અને ત્રીજા પ્રકારનું કાર્ય ન્યાયવિષયક છે. કાયદા ઘડવાનું કાર્ય કરતું અંગ એ વિધાન સભા (ધારાસભા) કહેવાય છે. ઘડેલા કાયદાનો અમલ કરવાનું કામ જે અંગ દ્વારા કરે છે તેને કારોબારી (વિધાન મંડળ) કહેવામાં આવે છે. ન્યાયવિષયક કામ કરનારું અંગ 'ન્યાયતંત્ર' કહેવાય છે, જે કાયદાનો ભંગ કરનારની સામે કામ ચલાવી સજા કરવાનું પણ કામ કરે છે.

● વિચારો ●

- સરકારનાં આ અંગો ક્યાં ક્યાં છે ? તેમની જરૂરિયાત શા માટે છે ?
- જો ન્યાયતંત્ર ન હોય તો ?

ભારત વિશાળ દેશ છે. ભારત એ જુદાં જુદાં રાજ્યોનો બનેલો સંઘ છે. આ દેશનો વહીવટ સરળતાથી થાય તે માટે બંધારણે ભારતને સંઘરાજ્ય બનાવ્યું છે. આથી ભારતમાં સમવાયી એટલે કે રાષ્ટ્ર અને રાજ્ય એમ બે કક્ષાની સરકાર છે. રાષ્ટ્રકક્ષાની સરકારને 'કેન્દ્ર સરકાર' કે 'સંઘ સરકાર' કહે છે. તે સમગ્ર ભારતનો વહીવટ કરે છે. રાજ્યકક્ષાએ વહીવટ કરતી સરકારને 'રાજ્ય સરકાર' કહે છે. આપણે અહીં રાજ્ય સરકારનાં અંગોનો પરિચય મેળવીશું. ભારતના દરેક રાજ્યમાં ધારાસભા હોય છે. તે એક કે બે ગૃહોની બનેલી છે. નીચલું ગૃહ તે વિધાનસભા અને ઉપલું ગૃહ તે વિધાન પરિષદ કહેવાય છે. રાજ્યપાલનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે. ગુજરાતની ધારાસભા માત્ર નીચલું ગૃહ ધરાવે છે. મોટા ભાગનાં રાજ્યોમાં વિધાન પરિષદ નથી.

3.2 રાજ્ય સરકાર

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

1. સરકારની જરૂર શા માટે છે ?
2. સરકાર ક્યાં ક્યાં કાર્યો કરે છે ?
3. ઘડેલા કાયદાઓનો અમલ ન થતો હોય અને તમને અન્યાય થાય તો તમે શું કરશો ?
4. ભારતમાં એક જ સ્થળેથી વહીવટ કરવો શા માટે શક્ય નથી ?

2. યોગ્ય જોડકાં બનાવો :

અ	બ
1. ગ્રામ પંચાયત	1. પ્રાથમિક શાળામાં શિક્ષકોની નિમણૂક કરવી.
2. તાલુકા પંચાયત	2. ગામમાં સ્ટ્રીટ લાઈટની વ્યવસ્થા.
3. જિલ્લા પંચાયત	3. બે શહેરો વચ્ચે નવી ટ્રેન શરૂ કરવી.
4. રાજ્ય સરકાર	4. બે ગામ વચ્ચેના રસ્તા બનાવવા.
5. કેન્દ્ર સરકાર	5. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાને અનુદાન આપવું.

● આટલું જાણો ●

- ખરડો કાયદો બને તે પહેલાં તેનું ત્રણ વખત વાંચન થાય છે :
  - પ્રથમ વાંચન : ખરડાના સિદ્ધાંતોની ચર્ચા.
  - બીજું વાંચન : ઝીણવટપૂર્વક અને ગંભીરતાથી ચર્ચા.
  - ત્રીજું વાંચન : કલમવાર ચર્ચા.
- વિધાનસભ્ય (ધારાસભ્ય) થવા માટે વ્યક્તિ ભારતની નાગારિક હોવી જોઈએ. તેની ઉંમર ઓછામાં ઓછી 25 વર્ષ હોવી જોઈએ.
- બંધારણની જોગવાઈ અનુસાર ભારતના કોઈ પણ રાજ્યની વિધાનસભાના સભ્યની સંખ્યા 500થી વધારે અને 60થી ઓછી ન હોવી જોઈએ.
- રાજ્યપાલ રાજ્યના પ્રથમ નાગરિક છે. રાજ્યની કારોબારીના બંધારણીય વડા છે. સમગ્ર રાજ્યનો વહીવટ તેમના નામે ચાલે છે. રાષ્ટ્રપતિના પ્રતિનિધિ તરીકે તેઓ રાજ્યમાં કાર્ય કરે છે.

4

રાજપૂત યુગ

પરિમલ આજે ટી.વી. ઉપર ઐતિહાસિક સિરિયલ જોતો હતો. જેમાં એક મહેલનું દૃશ્ય હતું. પરિમલને મનમાં એક પ્રશ્ન થયો. આવા મહેલો તો આજે પણ મોજૂદ છે. આ મહેલો કોણે બનાવ્યા હશે ? આવા અનેક પ્રશ્નોના ઉત્તર માટે એ દાદા પાસે ગયો. દાદાએ તેને નીચે મુજબની માહિતી આપી.

પહેલાંના સમયમાં આવા મહેલો રાજાઓ બનાવતા હતા. આવા મહેલો પૈકીના કેટલાક મહેલો સારી સ્થિતિમાં અને કેટલાક મહેલોના અવશેષો આજે પણ જોવા મળે છે. આજના ભવ્ય મહાલયોની બાંધણી અને પહેલાંની બાંધણી વચ્ચે તફાવત હોય છે. આ તફાવતના કારણે કયું બાંધકામ કયા સમયકાળનું છે તે જાણી શકાય છે. રાજપૂતકાળ દરમિયાન બંધાયેલાં સ્થાપત્યો આજે પણ છે. તેના વિશે જાણવા ભારતના રાજ્યવંશો વિશે માહિતી મેળવવી રહી. ચાલો, આપણે ભારતના મુખ્ય રાજ્યવંશો વિશે જાણકારી મેળવીએ.

નવા રાજવંશોનો ઉદય :

સમ્રાટ હર્ષવર્ધનના અવસાન (ઈસુની સાતમી સદીનો મધ્ય ભાગ) બાદ શાસનવ્યવસ્થાના એક ભાગ તરીકે કામ કરતા સામંતો, સરદારો સ્વતંત્ર થવા હલચલ કરવા લાગ્યા. આ સામંતો અને સરદારો સ્વતંત્ર શાસકો બની ગયા, જે અલગ અલગ રાજ્યવંશોના નામે ઓળખાયા.

વિચારો

નકશામાં દેખાતાં રાજ્યો આજે કયા નામે ઓળખાય છે ? તે રાજપૂત યુગના કયા રાજ્યમાં આવેલાં છે ? તે વખતના કયા રાજ્યવંશોના વિસ્તારમાં તમારો હાલનો વિસ્તાર આવતો હતો ?

4.1 મહેલનું ચિત્ર

4.2 રાજપૂત યુગનું ભારત

● આટલું જાણો ●

સામંત એટલે શું ?

વિશાળ સામ્રાજ્યને અલગઅલગ પ્રદેશમાં (ત્રણ ભાગમાં) વહેંચવામાં આવતો. જે-તે પ્રદેશની કરવસૂલી જેને સોંપવામાં આવતી તેને સામંત કહેવામાં આવતો. સામંત જે કર ઉઘરાવતો તેમાંથી અમુક હિસ્સો સમ્રાટને આપતો. બાકીનો પોતે રાખતો, જેમાંથી તે લશ્કર વિકસાવતો. પોતાના સમ્રાટને જ્યારે જરૂર પડતી ત્યારે તે લશ્કરની મદદ કરતો. સમય જતાં સામંતો શક્તિશાળી થતા ગયા, તેમાંથી 'સામંતશાહી' અસ્તિત્વમાં આવી.

સાતમી સદીના અંતમાં સમ્રાટ હર્ષના સામ્રાજ્યની રાજનૈતિક શક્તિની એકતા તૂટી. સામંતશાહી શક્તિઓનો ઉદય થયો અને ભારતવર્ષ અનેક નાના-મોટા ટુકડાઓમાં વહેંચાયો. દેશમાં અનેક રાજ્યવંશોનો ઉદય થયો. જેમાં ઉત્તર ભારતમાં ગુર્જર, પ્રતિહાર, પાલ, ચાલુક્ય, પરમાર, ચૌહાણ અને દક્ષિણ ભારતમાં પલ્લવ, રાષ્ટ્રકૂટ, કલ્યાણીના ચાલુક્યો, ચેર, પાંડ્ય અને ચોલ મુખ્ય શાસકો હતા.

આઠમીથી બારમી સદીના સમયકાળને પૂર્વ મધ્યકાળ કહે છે. પૂર્વ મધ્યકાળના મધ્યયુગીન શાસકોને બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે : (1) ઉત્તર ભારતનાં રાજ્યો (2) દક્ષિણ ભારતનાં રાજ્યો.

ઉત્તર ભારત :

4.3 યશોવર્મા

શહેરો હતાં. આ ધારાનગરી એટલે વર્તમાન મધ્યપ્રદેશ રાજ્યનો ધાર જિલ્લો. પરમાર વંશના મુંજ અને ભોજ સારા શાસક તો હતા, સાથે સાથે કવિઓ પણ હતા. તેઓ રાજ્ય દરબારમાં વિદ્વાનોને આશ્રય આપતા. રાજા ભોજે તો ધારાનગરીને વિદ્યાનગરી બનાવવા અને સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસ માટે ત્યાં વિદ્યાપીઠ સ્થાપી હતી. આ સમયમાં અનેક સ્થાપત્યો બન્યાં. પરમારો અને દક્ષિણના ચાલુક્યો વચ્ચે સતત લડાઈ ચાલ્યા કરતી. ભોજ પછી માળવાની સત્તા નબળી પડી.

હર્ષ પછી કનોજના જે રાજા થયા, તેમાં યશોવર્માની એક શક્તિશાળી શાસક તરીકે ગણના થાય છે. તેના પછીના સમયમાં કનોજમાં પ્રતિહાર વંશનું શાસન સ્થપાયું. આ પ્રતિહારોએ ભારતને આરબોના આક્રમણમાંથી બચાવ્યું હતું. આ વંશમાં મિહિરભોજ નામનો શક્તિશાળી શાસક થયો. આ પ્રતિહાર રાજા ઈતિહાસમાં ભોજ કે મિહિરભોજ તરીકે ઓળખાય છે. તેમના શાસન દરમિયાન તેમને રાષ્ટ્રકૂટો સાથે હંમેશાં લડાઈ થતી હતી. રાષ્ટ્રકૂટો વિશેની વિગત આપણે હવે પછી મેળવીશું.

માળવામાં પરમાર વંશનું શાસન ચાલતું હતું. ઉજજૈન અને ધારાનગરી માળવાનાં મુખ્ય

4.4 રાજા ભોજ

બિહાર અને બંગાળમાં પાલ વંશ અને સેન વંશના શાસકો શાસન કરતા હતા. પાલ વંશના શાસકોના નામની પાછળ પાલ આવતું હોવાથી તે પાલ વંશના શાસક કહેવાય છે. તમારા શિક્ષકની અને પુસ્તકાલયની મદદથી પાલ વંશના શાસકો વિશે માહિતી મેળવો.

ચૌહાણ કે ચાહમાન વંશના અનેક રાજપૂત સરદારો રાજસ્થાનના વિવિધ ભાગોમાં ઈ.સ. સાતમી અને આઠમી સદીમાં રાજ્ય કરતા હતા, તેમાંથી એક શાખા આઠમી સદીના પ્રારંભમાં અજમેરની ઉત્તરે સાંભર સરોવર નજીક શાકંભરી નામના સ્થળે રાજ્ય કરતી હતી. બારમી સદીમાં અજયરાજ શાકંભરી ગાદીએ આવ્યો. તેણે અજયમેરુ નામના નગરની સ્થાપના કરી હતી, જે પાછળથી અજમેર નામે ઓળખાયું.

ચૌહાણ વંશના શાસકોએ તોમરની રાજધાની દિલ્લ (દિલ્લી) ઉપર વિજય મેળવી રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ વંશમાં પૃથ્વીરાજ ત્રીજો અથવા રાયપિથોરા નામનો પ્રતાપી રાજા થયો. જે ભારતના ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય સ્થાન ધરાવે છે. યુદ્ધના મેદાનમાં તેણે કરેલાં પરાક્રમો વીરકથા અને લોકગીતોનો વિષય બનેલા છે. ચંદબરદાઈ નામના વિખ્યાત કવિએ તેમના પ્રસિદ્ધ મહાકાવ્ય 'પૃથ્વીરાજ રાસો'માં પૃથ્વીરાજ ચૌહાણની વીરકથા આલેખી છે, પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ અને શાહબુદ્દીન ઘોરી વચ્ચેના જંગની માહિતી હવે પછીના પ્રકરણમાં મેળવીશું.

મેવાડના ગોહિલ પુત્રો કે ગુહિલોત જે પાછળથી સિસોદિયા રાજપૂત નામે ઓળખાયા તે મધ્યકાલીન ઇતિહાસમાં અનોખું સ્થાન ધરાવે છે. બપ્પ રાવળ આ વંશના સ્થાપક હતા એવું કહેવામાં આવે છે. આ વંશમાં અનેક પ્રતાપી શાસકો થયા જેના વિશેની માહિતી હવે પછીનાં પ્રકરણોમાં મેળવીશું.

રાજપૂતકાળ દરમિયાન મધ્યપ્રદેશમાં નર્મદા નદીની દક્ષિણે જબલપુર આસપાસના પ્રદેશમાં ચેદીવંશના શાસકો રાજ્ય કરતા હતા, જે કલચૂરિઓનું ચેદી રાજ્ય તરીકે ઓળખાતું હતું. તેમની રાજધાની ત્રિપુટી (વર્તમાન તેવાર)માં હતી. મધ્યકાળમાં ગુજરાતમાં અણહિલવાડ પાટણમાં રાજપૂત વંશના ચાવડા વંશ અને પછી સોલંકી વંશનું શાસન હતું, જેના વિશેની માહિતી હવે પછીના પ્રકરણમાં મેળવીશું.

દક્ષિણ ભારત

રાજપૂતકાળ દરમિયાન દક્ષિણ ભારતમાં ઘણાં નાનાં-મોટાં રાજ્યો સ્થપાયાં. પુલકેશી બીજાના અવસાન પછી તેના વિશાળ સામ્રાજ્યનો અંત આવ્યો અને ચાલુક્ય વંશ નાની નાની શાખાઓમાં વહેંચાઈ ગયો. ચાલુક્ય વંશમાં કેટલાક શાસકોનું શાસન નોંધપાત્ર હતું.

દક્ષિણ ભારતનાં રાજ્યોમાં પલ્લવ વંશ અને ચોલ વંશનો પણ સમાવેશ થાય છે. પલ્લવ વંશના રાજાઓમાં નરસિંહવર્માને શક્તિશાળી શાસક ગણવામાં આવે છે. પલ્લવ વંશના શાસનમાં અનેક બાંધકામો થયાં છે. કાંચીના કૈલાસનાથ મંદિરની તેમાં ગણના થાય છે. આ સમયના શાસકો સાહિત્ય અને કલાના પ્રેમી હતા.

પલ્લવ વંશની જેમ દક્ષિણમાં ચોલ વંશનું પણ શાસન હતું. તેમની રાજધાની તાંજોર હતી. ચોલ વંશના રાજાએ સિલોન (લંકા) ઉપર ચડાઈ કરી હતી અને તેનો કેટલોક ભાગ કબજે કર્યો હતો. ચોલ વંશના શાસકો પાસે શક્તિશાળી નૌકાદળ હતું; તેથી તેઓ દરિયાપારના દેશો પર ચડાઈ કરી શકતા. રાજરાજ પ્રથમે રાજ્યવહીવટની સુંદર વ્યવસ્થા કરી હતી. તેણે જમીન માપણીનો અને સ્થાનિક સ્વરાજનો આરંભ કર્યો હતો.

આ સિવાય દક્ષિણ ભારતમાં રાષ્ટ્રકૂટો, ચેરવંશ અને પાંડ્ય વંશના શાસકોએ શાસન કર્યું હતું. આમ, રાજપૂતકાળ દરમિયાન સમગ્ર ભારતમાં નાના-મોટા ભાગોમાં વિવિધ વંશો શાસન કરતા હતા. એકબીજાના પ્રદેશને જીતવા માટે તેમની વચ્ચે લડાઈ થતી. આ અંદરોઅંદરની લડાઈના કારણે તેઓ વચ્ચે સંપ ન હતો. જેનો બહારના આક્રમણકારોએ લાભ લીધો હતો. રાજપૂતકાળની શાસનવ્યવસ્થા અને તે સમયની સભ્યતા અને સંસ્કૃતિ વિશેની વિગત આપણે આગળના પ્રકરણમાં જોઈશું.

● આટલું જાણો ●

મધ્યયુગીન રાજપૂત વંશના શાસકો

- કશ્મીરમાં ઉત્પલ વંશના શાસકો રાજ્ય કરતા હતા.
- કામરૂપ (આસામ)માં સાલંભ, હર્જરવર્મા, વનમાલવર્મા જેવા શાસકોનું રાજ્ય હતું.
- પ્રતિહારોમાં નાગભટ્ટ પ્રથમ, દેવરાજ, મિહિરભોજ, મહેન્દ્રપાલ જેવા રાજાઓ થઈ ગયા.
- ગાંધારમાં શાહિયા વંશના શાસકો શાસન કરતા હતા.
- બુંદેલખંડમાં ચંદેલોનું શાસન હતું.
- શરૂઆતમાં દિલ્લક (દિલ્લી)માં તોમરોનું શાસન હતું.

સંદર્ભ : છોટ્ટભાઈ નાયક : 'મધ્યયુગીન ભારત ભાગ-1' ગુજરાત યુનિવર્સિટી

આ સિવાય દક્ષિણ ભારતમાં રાષ્ટ્રકૂટોનું શાસન હતું. દક્ષિણમાં ચાલુક્ય વંશની પડતી થતા રાષ્ટ્રકૂટ વંશ સત્તા ઉપર આવ્યો હતો. રાષ્ટ્રકૂટનો અર્થ 'રાષ્ટ્ર' કે 'પ્રાંતનો વડો અધિકારી' એવો થાય છે. એમ માનવામાં આવે છે કે રાષ્ટ્રકૂટ વંશનો સ્થાપક એ જાતિનો કોઈ એક અધિકારી હતો અને તે ઉપરથી તેનું નામ રાષ્ટ્રકૂટ પડ્યું હશે. આ વંશમાં અનેક શાસકોમાં ગોવિંદ ત્રીજો નામનો શક્તિશાળી શાસક થયો હતો. તેણે આઠમી સદીમાં દખ્ખણમાં તેની સત્તા સર્વોપરી બનાવી હતી.

દક્ષિણમાં પાંડ્ય વંશના શાસકોનું રાજ્ય હતું. પાંડ્ય રાજ્ય અતિ પ્રાચીન માનવામાં આવે છે. મેગસ્થેનિસ નામના વિદેશી પ્રવાસીએ પાંડ્ય વંશના શાસકો વિશે લખ્યું છે કે, આ જાતિનું શાસન સ્ત્રીઓ કરતી હતી. અશોકના શિલાલેખમાં પાંડ્યનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. તમિલનાડુમાં હાલ મદુરા અને તિરુનેલ્વેલિ જિલ્લા છે, ત્યાં પાંડ્ય રાજ્ય હતું. દક્ષિણમાં ચેર વંશનું શાસન હતું. ચેરનું બીજું નામ કેરલ છે. અગાઉના સમયમાં ચેર અથવા કેરલ તમિલ પ્રદેશનો એક ભાગ હતો. પાછળથી તેમાંથી મલયાલમ અથવા કેરલ પ્રદેશ છૂટો પડ્યો. અશોકના અભિલેખમાં 'કેપ્લપુત્ર રાજ્ય' એવો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ છે. આ વંશમાં અથન બીજો ચેર રાજ્યનો પ્રથમ શક્તિશાળી શાસક હતો. આ વંશમાં સેતુંગવન નામે શક્તિશાળી શાસક થયો હતો.

● વિચારો ●

- દક્ષિણ ભારતના કેટલાક શાસકોને નૌકા સૈન્ય શા માટે રાખવું પડ્યું હતું ?
- જૂનાં સ્થાપત્યોને કેમ સાચવવામાં આવે છે ?
- પહેલાંના સમયમાં મંદિરોની જેમ જ કૂવા, તળાવ, વાવ જેવાં સ્થાપત્યોનું બાંધકામ કેમ કરવામાં આવતું ?

● આટલું જાણો ●

મધ્યકાલીન દક્ષિણના રાજ્યવંશો

- વાતાપી (બદામી)માં ચાલુક્યોનું શાસન હતું.
- માન્યખેટમાં રાષ્ટ્રકૂટોનું શાસન હતું.
- દ્વારસમુદ્રમાં હોયસલો વંશના શાસકોનું રાજ્ય હતું.
- દેવગિરિમાં ચાદવોનું શાસન હતું.
- તાંજોરમાં ચોલ વંશનું શાસન હતું.

(સંદર્ભ : છોટુભાઈ નાયક : 'મધ્યયુગીન ભારત-ભાગ-1', ગુજરાત યુનિવર્સિટી)

રાજપૂત શાસકોનું ખમીર :

રાજપૂતો બહાદુર હતા. રાષ્ટ્ર માટે શહીદ થવું તેને તેઓ ગૌરવ ગણતા. રણભૂમિમાં પીઠ બતાવતાં પહેલાં તેઓ મૃત્યુને (કેસરિયા કરવાનું) પસંદ કરતાં. મરવું પણ ડરવું નહિ, શરણે આવે તેનું કોઈ પણ ભોગે રક્ષણ કરવું, સત્ય બોલવું અને સત્ય માટે લડી લેવું એ એમના ખાસ ગુણો હતા. રાજપૂતાણીઓ એમના સતીત્વ અને નીડરતા માટે મશહૂર હતી. તેઓ હસતા મુખે પતિ, પુત્ર કે ભાઈને રણમેદાનમાં વિદાય આપતી. આ એ જ વીરાંગનાઓ હતી, જે જરૂર પડે ત્યારે હાથમાં તલવાર લઈને રણમેદાને નીકળી પડતી અને પોતાનો પતિ હારી જતાં કે વીરગતિ પામતાં મોટે ભાગે જૌહર (આગમાં બળી મરવું)ને વધુ પસંદ કરતી. રાજપૂત યુગની આવી વીરતાભરી ગાથાઓ ઈતિહાસમાં સુવર્ણ અક્ષરે કંડારાયેલી છે.

સ્વાધ્યાય

1. 'સામંત' કોને કહેવાય ?
2. પલ્લવ વંશમાં કયો શક્તિશાળી રાજા થઈ ગયેલો ? તેની કોઈ પણ બે સિદ્ધિઓ આલેખો.
3. પૂર્વ મધ્યયુગ એટલે કયો સમય ?
4. મધ્યયુગના રાજપૂતો અને રાજપૂતાણીઓની વિશિષ્ટતાઓ વર્ણવો.

પ્રોજેક્ટ

પૂર્વ મધ્યયુગીન ભારતના કોઈ પણ એક રાજા વિશે માહિતી મેળવીને લખો.

● આટલું જાણો ●

- **રાણકી વાવ :** અજાયબી સમાન સાત માળની રાણકી વાવ આજે પણ પાટણમાં છે. ભીમદેવ બીજાની રાણી ઉદયમતીએ તેનું બાંધકામ કરાવેલ હતું. શિલ્પ-સ્થાપત્યનો તે અજોડ નમૂનો છે.
- વસ્તુપાળ અને તેજપાળે આબુ પર્વત પર બંધાવેલ દેલવાડાનાં જૈન દેરાસરોમાં સ્તંભો, કમાનો, ધુમ્મટો, ગોખની તમામ જગ્યાએ કુશળ શિલ્પીઓએ આરસમાં ઝીણામાં ઝીણી કોતરણી-નકશીકામ કરેલ છે.
- વસ્તુપાળ અને તેજપાળ ધોળકાના રાણા વીરધવલના મંત્રીઓ હતા.
- વસ્તુપાળે ગિરનાર, પાલિતાણા, શેરથા અને ડભોઈ વગેરે સ્થળોએ પણ જૈન મંદિરો બંધાવ્યા હતાં.

5

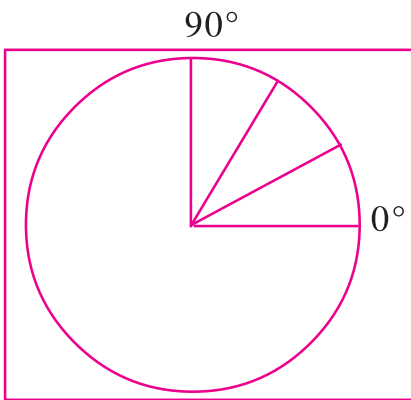
સ્થળ અને સમય

5.1 પૃથ્વીનો ગોળો

પૃથ્વીના ગોળા પર આડી અને ઊભી રેખાઓ શાની છે ? આ રેખાઓ કાલ્પનિક છે. તે પૃથ્વી પર દોરેલી નથી. આડી રેખાઓને અક્ષાંશવૃત્તો કહેવાય છે અને ઊભી રેખાઓને રેખાંશવૃત્તો કહેવાય છે. અક્ષાંશ અને અક્ષાંશવૃત્ત એટલે શું ?

ચાલો રમતાં રમતાં શીખીએ.....

5.2 વર્તુળ અને ખૂણાઓ

કોણમાપક, પેન્સિલ અને કાગળ લઈ વર્ગખંડમાં વિવિધ જગ્યાના ખૂણા માપો. ત્યાર બાદ કાગળ પર એક વર્તુળ કરો અને 10° , 90° , 30° , 60° ના ખૂણાઓ દોરી વર્તુળ પર તેની નોંધ કરો.

— પૃથ્વીના કેન્દ્રમાંથી વિષુવવૃત્ત સાથે બનતો ખૂણો એટલે વર્તુળનો અક્ષાંશ (Latitude)

અક્ષાંશ : પૃથ્વી સપાટી પરના કોઈપણ સ્થળને જો સીધી રેખાથી પૃથ્વીના કેન્દ્ર સાથે જોડવામાં આવે તો તે રેખાથી વિષુવવૃત્તીય કાલ્પનિક સપાટી સાથે કેન્દ્ર આગળ જેટલા અંશનો ખૂણો થાય તેટલો તે સ્થળનો અક્ષાંશ.

અક્ષવૃત્ત : પૃથ્વી ઉપર ઉત્તર અથવા દક્ષિણ ગોળાર્ધમાં વિષુવવૃત્તથી સરખા કોણીય અંતરે મળેલા સ્થળોને જોડનારું પૂર્વ-પશ્ચિમ સળંગ વર્તુળને અક્ષવૃત્ત કહેવાય.

રેખાંશ : પૃથ્વી સપાટી પરના કોઈપણ સ્થળને જો સીધી રેખાથી પૃથ્વીની ધરી સાથે કાટખૂણે જોડી દઈએ તો તે રેખાથી મૂળ રેખાવૃત્તની કાલ્પનિક સપાટી (જે પૃથ્વી-ધરીને અડકે છે) સાથે ધરી આગળ જેટલા અંશનો ખૂણો બનાવે તેટલો તે સ્થળનો રેખાંશ.

રેખાવૃત્ત : પૃથ્વી ધરીથી મૂળ રેખાવૃત્તની કાલ્પનિક સપાટી સાથે પૃથ્વી સપાટીએ સરખા કોણાત્મક અંતરે આવેલાં સ્થળોને જોડનારી ઉત્તર-દક્ષિણ સળંગ રેખાને રેખાવૃત્ત (અર્ધવર્તુળ) કહે છે.

સામાજિક વિજ્ઞાન - 7

- એક વર્તુળ દોરી તેમાં માગ્યા મુજબ કરો અને લખો.
અક્ષાંશવૃત્ત દોરો અને નક્શાની મદદથી કહો તે કયા કયા દેશોમાંથી પસાર થાય છે ?

23.5° ઉત્તર અને દક્ષિણ અક્ષાંશવૃત્ત દોરો અને તે કયા કયા દેશોમાંથી પસાર થાય છે તે લખો.

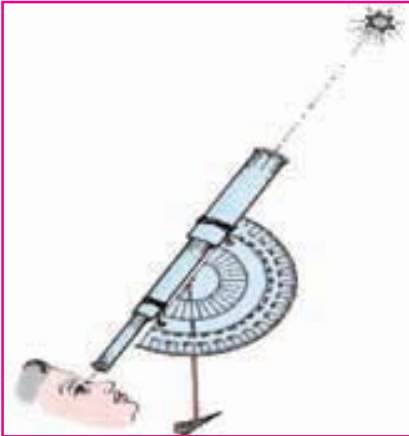
0° વિષુવવૃત્તથી ઉપર તરફનો ભાગ તે ઉત્તર ગોળાર્ધ અને નીચેની તરફનો ભાગ તે દક્ષિણ ગોળાર્ધ કહેવાય છે.

આપણા ગામ કે શહેરના અક્ષાંશ કેટલા છે તે કઈ રીતે ખબર પડે ?

ચાલો કંઈક કરીને શીખીએ.....

આકાશમાં અસંખ્ય તારાઓ છે. ઉત્તર દિશામાં તેજસ્વી તારો ધ્રુવ છે.

- એક મોટું કોણમાપક લો.
- તેના કેન્દ્રમાં છેદ કરી દોરી વડે નાની ખીલીને બાંધી દો.
- તેના પર આકૃતિમાં બતાવ્યા મુજબ નકામી બોલપેનનું કવર લઈ ફેવિકવીક વડે ચોંટાડી દો.
- રાત્રિના ખુલ્લા આકાશમાં લઈ જઈને તે નકામી બોલપેનના પાઈપમાંથી ધ્રુવના તારાને જુઓ. તે સમયે દોરી વડે બાંધેલી ખીલી ખસીને જે ખૂણા પર અટકે તે તમારા ગામનો સાચો અક્ષાંશ છે.

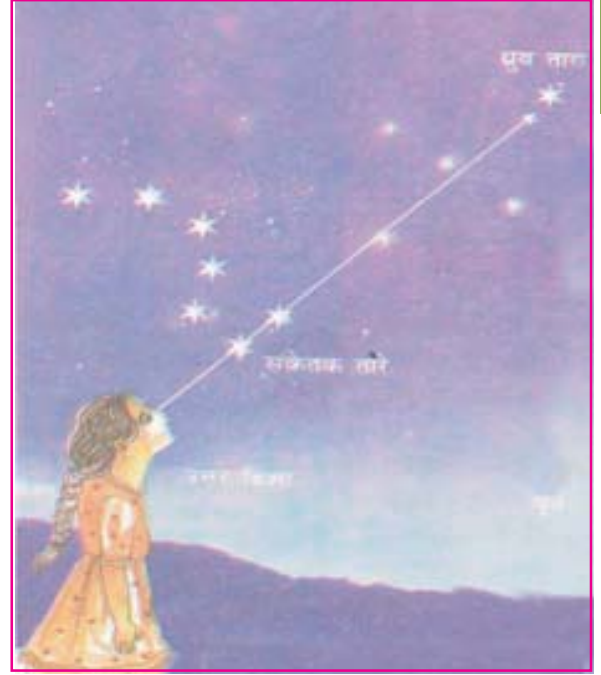

5.4 અક્ષાંશ જાણીએ

1. ચંદ્રને જુઓ અને ખૂણો લખો.....
2. ધ્રુવને જુઓ અને ખૂણો લખો.....
3. બીજા તમને ખબર હોય તેવા આકાશમાં દેખાતા તારા અને ગ્રહો જુઓ અને નામ લખો.

નીચે કેટલાક દેશોનાં નામ આપ્યાં છે. તે દેશ 0° અક્ષાંશવૃત્તથી કઈ દિશામાં આવેલા છે તે નક્કશા (મેપ્સ) અને પૃથ્વીના ગોળાની મદદથી શોધો.

કેન્યા, મોંગોલિયા, ચીલી, દ. આફ્રિકા, ઈજિપ્ત, રશિયા, કેનેડા.

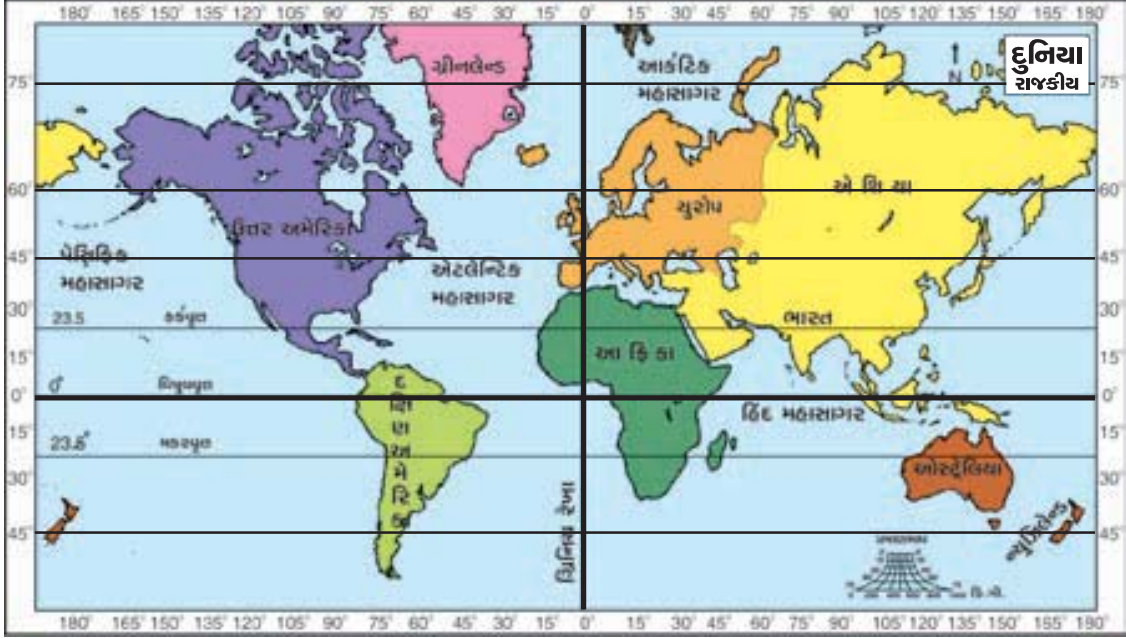
5.3 ધ્રુવનો તારો

● આટલું જાણો : GPS મોબાઈલ ફોન અને ગુગલ અર્થ ●

ગ્લોબલ પોઝિશનિંગ સિસ્ટમ દ્વારા આ સાધન મારફતે અંતરિક્ષમાં તરતા ઉપગ્રહના માધ્યમથી કોઈ પણ સ્થળનો સાચો અક્ષાંશ અને રેખાંશ જાણવા મળે છે. હવે એવી સુવિધાવાળા ઘણા મોબાઈલ ફોનમાં પણ GPRS અને ઈન્ટરનેટના માધ્યમથી તમારા સ્થળ અંગે જાણવા "My Location" ક્લિક કરતાં તમારા ગામ કે શહેરના અક્ષાંશ અને રેખાંશ મળી જાય છે.

રેખાંશ અને રેખાંશીય સ્થાન

પૃથ્વીના ગોળા ઉપર ઉત્તર-દક્ષિણ ઊભી દોરેલી કાલ્પનિક રેખાઓને રેખાંશવૃત્ત કહે છે. નીચે આપેલા વિશ્વના નકશામાં 0° રેખાંશવૃત્ત કયા દેશમાંથી પસાર થાય છે તે શોધો અને પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં કેટલાં રેખાંશ છે તે શોધો.

5.5 વિશ્વનો નકશો

● મુખ્ય રેખાંશવૃત્તો :

(1) ગ્રિનિચ (Greenwich) રેખા

ઇંગ્લેન્ડમાં ગ્રિનિચ પરથી પસાર થતા 0° રેખાંશવૃત્તને 'ગ્રિનિચ રેખા' કહે છે. તેનાથી પૃથ્વીના પૂર્વ અને પશ્ચિમ એમ બે ભાગ પડે છે. જે અનુક્રમે પૂર્વ ગોળાર્ધ અને પશ્ચિમ ગોળાર્ધ તરીકે ઓળખાય છે. 180° સુધીના રેખાંશો બંને તરફ ગણાય છે.

નીચેના કોષ્ટકમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમના દેશોની સારણી વિશ્વના નકશાની મદદથી ભરો :

પૂર્વના દેશો	પશ્ચિમના દેશો

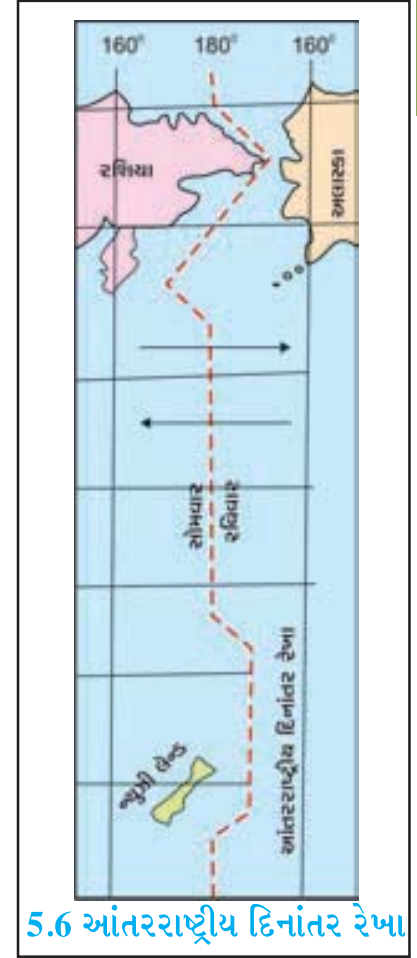

(2) આંતરરાષ્ટ્રીય દિનાંતર રેખા (International Date Line)

180° રેખાંશવૃત્તને ‘આંતરરાષ્ટ્રીય દિનાંતર રેખા’ કહે છે. આ રેખાંશવૃત્ત માત્ર એક જ છે. આ રેખા ઓળંગતાં તારીખ અને વાર બદલાય છે. આંતરરાષ્ટ્રીય દિનાંતર રેખા પેસિફિક મહાસાગરમાંથી પસાર થાય છે. તે કેટલાંક સ્થળોએ બરાબર 180° રેખાંશ પર નથી, વાંકીચૂકી છે. એનું કારણ એ છે કે જો તેને સીધી દોરવામાં આવે તો એક જ દેશના કેટલાક ટાપુઓની જમીન ઉપરથી આ રેખા પસાર થાય. આથી એક જ ટાપુ ઉપર એક જ દિવસે બે વાર અને બે તારીખો ભેગી થઈ જાય, તેથી સમયનો ગોટાળો થાય. એ નિવારવા આ રેખાના માર્ગમાં આવતી જમીન બાજુ પર રાખીને તેને સમુદ્ર તરફ ફેરવી છે, એટલે તે વાંકીચૂકી છે.

● પ્રવૃત્તિ ●

0° રેખાંશથી પૂર્વ ભાગ એ પૃથ્વીનો પૂર્વ ગોળાર્ધ છે. 0° રેખાંશથી પશ્ચિમ ભાગ એ પૃથ્વીનો પશ્ચિમ ગોળાર્ધ છે; તે મુજબ ભારતનું રેખાંશીય સ્થાન નકશામાં શોધો અને નીચે આપેલા દેશોનું રેખાંશીય સ્થાન સારણીમાં પૂરો.

5.6 આંતરરાષ્ટ્રીય દિનાંતર રેખા

દેશ	રેખાંશીય સ્થાન	દેશ	રેખાંશીય સ્થાન
ભારત	68° પૂ.રે થી 97° પૂ.રે	પાકિસ્તાન	
ઈજિપ્ત		કેનેડા	
રશિયા		યુ.એસ.એ.	
ઓસ્ટ્રેલિયા		મેક્સિકો	

પૃથ્વીનું સૌથી મોટું ઘડિયાળ સૂર્ય છે. કોઈ પણ સ્થળનો સમય આકાશમાં સૂર્યનું સ્થાન ક્યાં છે તે પરથી નક્કી થાય છે. પૃથ્વી પરનાં સ્થળોનો સમય રેખાંશવૃત્તોની મદદથી નક્કી કરવામાં આવે છે. પૃથ્વી 24 કલાકમાં એક ધરી ભ્રમણ પૂરું કરે છે. રેખાંશવૃત્તો કુલ 360 છે. આમ, એક કલાકમાં 15 રેખાંશવૃત્તો સૂર્ય સામેથી પસાર થાય છે. આથી દર 1 રેખાંશને પસાર થતાં 4 મિનિટનો સમય લાગે છે. આમ, પાસપાસેના બે રેખાંશ વચ્ચે 4 મિનિટના સમયનો તફાવત હોય છે. આ પ્રમાણે પૃથ્વીનાં જુદાં જુદાં સ્થળોએ રેખાંશ પ્રમાણે સમય જુદો જુદો હોય છે.

● પ્રવૃત્તિ ●

નીચે આપેલ દેશનો સમય ભારત કરતાં આગળ છે કે પાછળ તે શોધીને લખો. તેમ શા માટે છે ? વિચારો.

દેશ	આગળ/પાછળ	દેશ	આગળ/પાછળ	દેશ	આગળ/પાછળ
નેપાળ		યુ.એસ.એ.		યુગાન્ડા	
પાકિસ્તાન		કેનેડા		ફ્રાન્સ	
બાંગ્લાદેશ		સિંગાપુર		દ. આફ્રિકા	
ન્યૂઝીલેન્ડ		જાપાન		યુક્રેઈન	

સ્થાનિક સમય (Local Time) :

જે રેખાંશવૃત્ત બરાબર સૂર્ય સામે આવે છે, તે રેખાંશ પર આવેલાં બધાં સ્થળોએ બપોરના 12:00 નો સમય ગણાય છે. આ રીતે મધ્યાહ્ન પ્રમાણે નક્કી કરેલા જે-તે સ્થળના સમયને 'સ્થાનિક સમય' કહે છે. એક જ રેખાંશ પર જુદાં જુદાં સ્થળોનો સ્થાનિક સમય એક જ હોય છે, જ્યારે એક જ દેશમાં જુદાં જુદાં સ્થળોનો સ્થાનિક સમય અલગ અલગ હોય છે.

એક જ દેશમાં આવેલા જુદાં જુદાં સ્થળોનો સ્થાનિક સમય અલગ અલગ હોવાથી દેશના વ્યવહારમાં (વહીવટમાં) અવ્યવસ્થા ઊભી થાય. આવો ગોટાળો કેમ ચાલે ? તેને નિવારવા શું કરી શકાય ? ચાલો આગળ સમજીએ.

પ્રમાણસમય (Standard Time) :

દેશના મધ્ય ભાગમાં આવેલા કોઈ સ્થળના સ્થાનિક સમયને તે આખા દેશ માટેનો સમય ગણવામાં આવે છે. એટલે કે દેશના કોઈ એક રેખાંશ ઉપરથી આખા દેશનો એક જ સમય નક્કી કરવામાં આવે છે, તેને 'પ્રમાણ-સમય' (સ્ટાન્ડર્ડ ટાઈમ) કહે છે. આપણા દેશનો પ્રમાણસમય અલ્હાબાદ પાસેથી પસાર થતા 82.5° પૂ. રેખાંશ પરથી નક્કી કરવામાં આવે છે. એટલે કે ત્યાં બપોરના 12:00 વાગ્યા હોય તો આખા દેશમાં બધાં સ્થળોએ બપોરના 12:00નો સમય ગણાય છે. આથી દેશભરના વ્યવહારમાં સમય વ્યવસ્થા જળવાય છે.

● પ્રવૃત્તિ ●

કોઈ પણ ટેકનોલોજીયુક્ત મોબાઈલ ફોન લો. તેમાં વિશ્વના વિવિધ દેશો અને મુખ્ય શહેરોના પ્રમાણસમય આપેલા છે તેની નોંધ કરો. પૃથ્વીના ગોળાની મદદથી વિશ્વના વિવિધ દેશો અને તેના અગત્યનાં શહેરોના પ્રમાણસમય શોધો અને ભારતના પ્રમાણસમયથી આગળ/પાછળ લખો.

ક્રમ	શહેર	આગળ/પાછળ	ક્રમ	શહેર	આગળ/પાછળ

● આટલું જાણો ●

- ગ્રિનિચ રેખાથી કોઈ સ્થળ પૂર્વમાં હોય તો, તેના રેખાંશના આંકડા સાથે પૂર્વ (પૂ.) લખાય છે. જો પશ્ચિમમાં હોય તો પશ્ચિમ (પ.) લખાય છે.
- આંતરરાષ્ટ્રીય દિનાંતર રેખાને International Date Line ટૂંકમાં IDL કહે છે.
- પૂર્વ-પશ્ચિમ વિસ્તારમાં મોટા હોય તેવા દેશોમાં એક કરતાં વધુ પ્રમાણસમય હોય છે.
- વિષુવવૃત્તથી કોઈ પણ સ્થળ ઉત્તરમાં છે કે દક્ષિણમાં તે દર્શાવવા માટે તે સ્થળના અક્ષાંશના આંકડાઓ સાથે ઉત્તર (ઉ.) કે દક્ષિણ (દ.) લખવામાં આવે છે.
- બે અક્ષાંશવૃત્તો વચ્ચે વાસ્તવિક જમીનસપાટી ઉપર આશરે 111 કિમીનું અંતર હોય છે.
- બે રેખાંશવૃત્તો વચ્ચેનું અંતર ફક્ત વિષુવવૃત્ત ઉપર આશરે 111 કિમીનું હોય છે.

સ્વાધ્યાય

1. પૃથ્વીના એક રેખાંશને સૂર્ય સામેથી પસાર થતાં કેટલો સમય લાગે છે ?
2. એક વર્તુળ દોરી, તેમાં અક્ષાંશવૃત્તો દોરો.
3. એક વર્તુળ દોરી, તેમાં રેખાંશવૃત્તો દોરો.
4. નીચેના દેશો 0° અક્ષાંશવૃત્તથી કયા ગોળાર્ધમાં આવેલા છે ?
યુ.એસ.એ., બ્રાઝિલ, રશિયા, નોર્વે, ઈંગ્લેન્ડ
5. એટલાસ કે અન્ય સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કરી કેટલાક દેશોનાં શહેરોનો પ્રમાણસમય ગ્રિનિચથી આગળ છે કે પાછળ તે શોધો :

ક્રમ	શહેર	આગળ/પાછળ	ક્રમ	શહેર	આગળ/પાછળ

6. 0° અક્ષાંશવૃત્ત એટલે કયું વૃત્ત ? તે કેવું છે ?

6

મધ્યયુગીન શાસનવ્યવસ્થા અને સ્થાપત્ય

6.1 પાણિયા

આજે ગામના ચોકમાં કાસમ મીરનો લોકડાયરો હતો. રાત્રે સૌ ચોકમાં ભેગાં થયાં. નાનાં બાળકો આગળની હરોળમાં પહેલેથી જ ગોઠવાઈ ગયા હતા. લોકડાયરામાં લોકસાહિત્યની સાથે દેશભક્તિનાં ગીત પણ ગવાયાં. ઉત્સવને તો પાણિયાનું ગીત ખૂબ ગમી ગયું. બીજા દિવસે તેણે તેના દાદાને પૂછ્યું, “દાદા, પાણિયા એટલે શું?” દાદાએ જવાબ આપ્યો, પાણિયાને બલિદાનનું પ્રતીક ગણવામાં આવે છે. પ્રજાના રક્ષણ અને કલ્યાણનાં કાર્યો કરવા માટે આ દેશમાં ઘણા વીરો શહીદ થયા છે. આ વીરોના બલિદાનની યાદમાં પાણિયા બનાવવામાં આવે છે. તહેવાર પ્રસંગે પાણિયાની પૂજા થાય છે. શહીદોની વીરતાનાં ગીતો ગવાય છે. આ આપણા દેશની સંસ્કૃતિ છે.

“દાદાજી, અમને આપણા દેશની સંસ્કૃતિની વાતો કરોને.” ઉત્સવ

અને તેના મિત્રોએ આગ્રહ કર્યો.

ઊભા રહો, એમ કહી દાદાજી બે-ત્રણ ચિત્રો લઈ આવ્યા. પછી બોલ્યા, જુઓ ! આ ચિત્રોમાં મંદિરો દેખાય છે ? પથ્થરોને સુંદર ઘાટ આપીને બોલતા કર્યા હોય એમ લાગે છે ને ! હું આજે તમને રાજપૂત યુગની સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા વિશે કેટલીક વાતો કરીશ.

રાજપૂત યુગની શાસનવ્યવસ્થા :

રાજપૂતકાળ દરમિયાન સમગ્ર ભારતીય પ્રદેશ ઉપર કોઈ એક રાજ્યસત્તા ન હતી. ભારત નાનાં-મોટાં રાજ્યોમાં વિભક્ત હતો. જે-તે પ્રદેશની સીમાઓ જે-તે રાજાની સૈન્યશક્તિના આધારે વધઘટ થતી હતી. તમે આગળના એકમમાં રાજપૂત યુગનાં રાજ્યો અને વંશ વિશે જાણ્યું છે. અહીં તમે તે સમયની શાસનવ્યવસ્થા, સાહિત્ય, સ્થાપત્યો અને મહત્વની બાહ્ય ચડાઈઓ વિશે જાણશો.

(1) શાસનવ્યવસ્થા :

સાતમી સદી પછી ભારતમાં નાના-મોટા રાજપૂત વંશો શાસન કરતાં હતાં. એ કાળ દરમિયાન શાસક વંશોમાં પરિવર્તનો આવતાં રહ્યાં; પરંતુ શાસકીય (વહીવટી-વ્યવસ્થાની) પરિસ્થિતિમાં કોઈ ફેરફાર થયો નહિ.

રાજાનું પદ વંશપરંપરાગત પ્રાપ્ત થતું. સામાન્ય રીતે જયેષ્ઠ પુત્ર જ રાજા બને એ આવશ્યક ન હતું. રાજાએ પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે પસંદ કરેલ પુત્રને યુવરાજ ગણવામાં આવતો. લોકોએ તેમજ રાજ દરબારીઓએ ચૂંટણી કરીને અથવા પસંદગી કરીને નીમેલા રાજાઓનાં દૃષ્ટાંતો પણ જોવા મળે છે. જેમ કે કશ્મીરના યશસ્કરને બ્રાહ્મણોની મંડળીએ ગાદી પર બેસાડ્યો હતો. ગુજરાતમાં કુમારપાળને મંત્રીસભાના સભ્યોએ ગાદી માટે યોગ્ય માન્યો હતો.

રાજાને રાજ્ય વ્યવસ્થિત ચલાવવામાં સહાય કરવા માટે મંત્રીઓ નીમવામાં આવતા. રાજાઓ પ્રજાહિત તરફ દૃષ્ટિ રાખતા હતા. આમ છતાં ઘણી વખત પ્રજા રાજાના ગેરવહીવટનો ભોગ પણ બનતી.

● વિચારો ●

- આપણા દેશમાં કેવા પ્રકારની શાસનવ્યવસ્થા છે ?
- અંગ્રજોના સમયમાં આપણા દેશની શાસનવ્યવસ્થા કેવા પ્રકારની હતી ?
- પહેલાંના સમયમાં રાજ્યના મંત્રીની પસંદગી કેવી રીતે થતી હતી ?
- વર્તમાન સમયમાં મંત્રીની પસંદગી કેવી રીતે થાય છે ?

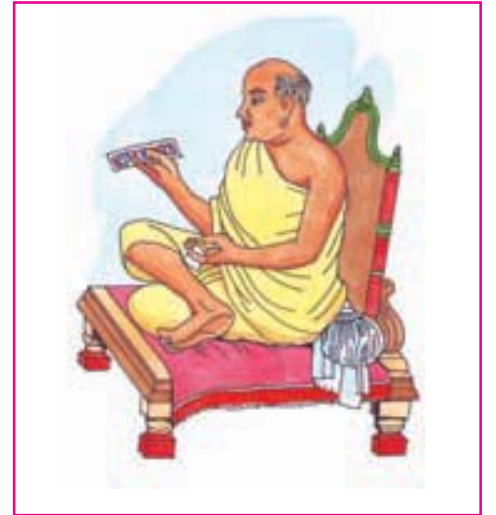
ગામની શાસનવ્યવસ્થા :

મધ્યકાલીન ભારતમાં ગ્રામ સંસ્થાઓનું મહત્વ વિશેષ હતું. ગ્રામશાસન પંચાયતને આધીન હતું. તેનો વડો મુખી અથવા સરપંચ હતો. ગામના સંરક્ષણ અને ન્યાય અંગેનો ભાર તેના શિરે રહેતો. તેણે આપેલો ન્યાય અંતિમ ગણાતો. તેમ છતાં કેટલીક બાબતોમાં તો ગામડાંઓમાં ગ્રામસભા જ ન્યાય કરતી અને સજા પણ કરતી. આજે પણ ગ્રામકક્ષાએ ગ્રામપંચાયત કે પંચના વડીલોનું માર્ગદર્શન લેવામાં આવે છે.

આ સમયે રાજ્યની આવકનું મુખ્ય સાધન જમીન મહેસૂલ હતું. દરેક રાજ્યની જમીન મહેસૂલ વસૂલ કરવાની રીત અલગ અલગ હતી પણ મોટે ભાગે જમીનની ઉપજનો છઠ્ઠો ભાગ જમીન મહેસૂલ તરીકે વસૂલવામાં આવતો હતો. તે ઉપરાંત પ્રજા ઉપર અન્ય કરવેરા પણ હતા. આ બધા માટે જુદા જુદા અધિકારીઓની વ્યવસ્થા હતી. વધારામાં બંદરો અને નાકા ઉપર પણ કર ઉઘરાવવામાં આવતો. સામંતો કર ઉઘરાવતાં અને રાજાને ખંડણી ભરતાં.

(2) સાહિત્ય :

રાજપૂતકાળ દરમિયાન ધાર્મિક તેમજ અન્ય પ્રકારનું સાહિત્ય મોટા પ્રમાણમાં લખાયું. આ યુગમાં રાજાઓ તરફથી વિદ્વાનો અને વિદ્યાને ઘણું ઉત્તેજન મળતું. આ સમયમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, તમિલ, કન્નડ, તેલુગુ વગેરે ભાષાઓમાં ઘણું સાહિત્ય લખાયું. સંસ્કૃત ભાષાના મહાન કવિ માઘે 'શિશુપાલવધ' નામે મહાકાવ્ય રચ્યું હતું. તેમાં શ્રીકૃષ્ણે શિશુપાલનો વધ કેવી રીતે કર્યો તેનું વર્ણન કર્યું છે. આવા જ બીજા એક કવિ શ્રીહર્ષે નળ અને દમયંતીની કથા 'નૈષધચરિત' નામના મહાકાવ્યમાં કરી છે. ક્યાંક રાધા વગેરે ગોપીઓએ કરેલી કૃષ્ણની ભક્તિના પ્રસંગો રસિક રીતે વર્ણવાયા છે. કેટલાંક એવાં પણ કાવ્યો રચાયાં છે, જેમાં રાજાઓનાં જીવનચરિત્ર અને પરાક્રમો વર્ણવવામાં આવ્યાં છે. દાખલા તરીકે ગુજરાતના સોલંકી રાજા કુમારપાળ વિશે હેમચંદ્રાચાર્યએ 'કુમારપાળ ચરિત્ર' લખ્યું છે. તેમણે 'સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન' નામનો વ્યાકરણ ગ્રંથ પણ લખ્યો હતો. આ ગ્રંથની સાથે રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને હેમચંદ્રાચાર્યનું નામ જોડાયેલ છે. તે સમયે પાટણ શહેરમાં આ ગ્રંથની હાથી ઉપર સવારી કાઢવામાં આવી હતી.

6.2 હેમચંદ્રાચાર્ય

કાવ્યોની સાથે આ યુગમાં નાટકો પણ લખાયાં છે. ભવભૂતિએ 'ઉત્તરરામચરિત' નામનું નાટક લખેલ છે. નારાયણ નામના પંડિતે પંચતંત્રના આધારે 'હિતોપદેશ' નામે વાર્તાસંગ્રહની રચના કરી હતી. આપણી શાળામાં કે પછી નજીકના પુસ્તકાલયમાં આવા વાર્તાસંગ્રહો કે લોકકથાની ચોપડીઓ હશે. ચાલો આપણે વાંચનપર્વની પ્રવૃત્તિ કરીએ.

કવિ/સાહિત્યકાર	કૃતિનું નામ	કવિ/સાહિત્યકાર	કૃતિનું નામ
વિશાખાદત્ત	મુદ્રારાક્ષસ	સોમદેવ	કથાસરિતસાગર
કલ્હણ	રાજતરંગિણી	ચંદબરદાઈ	પૃથ્વીરાજ રાસો
બિલ્હણ	વિક્રમાંકદેવ ચરિત્ર	મેરુતુંગ	પ્રબોધચિંતામણિ

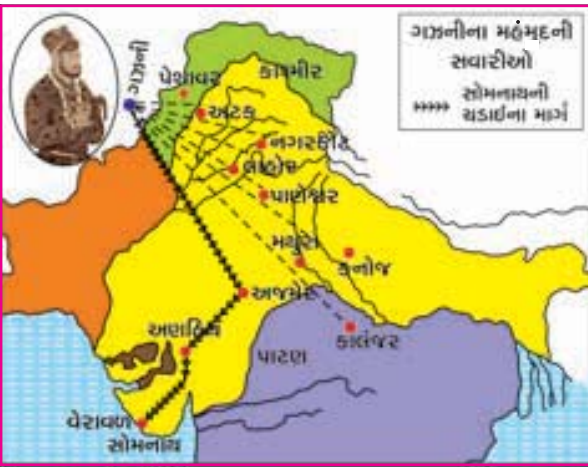
(3) સ્થાપત્ય :

6.3 તાંજોરનું મંદિર

જે અન્ય સૂર્યમંદિરો આવેલાં છે, તેમાં કશ્મીરનું 'માર્તંડ મંદિર' અને ગુજરાતમાં મોઢેરામાં આવેલું સૂર્યમંદિર પ્રખ્યાત છે. મોઢેરાના સૂર્યમંદિરની વિશેષતા એ હતી કે સૂર્યનું પહેલું કિરણ મંદિરમાં રહેલી પ્રતિમા ઉપર પડતું. તો કોણાર્કના સૂર્યમંદિરને એક રથનો ઘાટ આપી તેને સાત ઘોડા ખેંચતા હોય તેવું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે.

દક્ષિણ ભારતમાં ઈલોરામાં હિંદુ, બૌદ્ધ અને જૈન એમ ત્રણ ધર્મની ગુફાઓ છે, તેમાં કૈલાસ મંદિર ભવ્ય છે. મુંબઈ નજીક એલિફન્ટાની ગુફાઓ આવેલી છે; તેમાં ત્રણ મુખવાળા શિવનું શિલ્પ પ્રસિદ્ધ છે.

6.5 મહંમદની સવારીઓ

મહંમદ રાઈ નું

મીનાક્ષી મંદિર દેશભરમાં પ્રખ્યાત છે. દક્ષિણ ભારતનાં મંદિરો ગોપુરમ્ તરીકે ઓળખાતા ઊંચા ભવ્ય પ્રવેશદ્વાર માટે ખાસ જાણીતા છે. આવાં ભવ્ય મંદિરોની ખ્યાતિ સાંભળીને કેટલાક આક્રમણખોરો લૂંટફાટ માટે ચડી આવતા. ગુજરાતના સોમનાથના ભવ્ય મંદિર ઉપર આવા અનેક હુમલાઓ થયા હતા.

મહંમદ ગઝની :

આમ તો રાજપૂત યુગ તેનાં શૌર્ય અને સમર્પણ માટે યાદ કરવામાં આવે છે. આ સમયમાં અજોડ સ્થાપત્યો પણ બંધાયા છે. આ સમયે કેટલાક આક્રમણખોરો ભારત ઉપર

6.4 ખજૂરાહોનું મંદિર

ચડી આવ્યા. ઈ.સ. 1000થી 1075 દરમિયાન મહંમદ ગઝનીએ અનેકવાર ચડાઈઓ કરી હતી. મહંમદ ગઝની ગઝના પ્રાંતનો સુલતાન હતો. દરેક વખતે તેને મુશ્કેલીઓ પડતી છતાં તે પુનઃ તૈયારીઓ કરી આંધીની જેમ ચડી આવતો. આવી એક આંધી સ્વરૂપે સોમનાથ ઉપર ચડી આવ્યો. તે સમયે ગુજરાતમાં ભીમદેવ સોલંકીનું શાસન હતું. સૌરાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના ઘણા લોકો સોમનાથ બચાવવા ભીમદેવ સોલંકી સાથે જોડાયા પણ સફળતા ન મળી.

દિલ્હીનો તખ્તો બદલાયો :

6.6 પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ

ગઝનીના અવસાન પછી ગઝની પ્રાંત ઉપર સત્તા સ્થાપવા ત્યાંના સુલતાનોમાં જોરદાર દાવપેચ ખેલાયા. રાજપૂત શાસકોએ આ નબળાઈનો લાભ લીધો નહિ. આ દરમિયાન ગઝનીમાં શાહબુદ્દીન ઘોરીનું મજબૂત શાસન સ્થપાયું. તેણે ભારત ઉપર ચડાઈ કરવા વિચાર્યું. તે ભારત ઉપર ધનપ્રાપ્તિ માટે નહિ, પણ સત્તા સ્થાપવા આવ્યો હતો.

શરૂઆતમાં શાહબુદ્દીન સફળ ન થયો. એમાંય અણહિલવાડ પાટણની મહારાણી નાયિકાદેવી સામેનો પરાજય ભૂલી શક્યો ન હતો. શાહબુદ્દીને આ પરાજયના કારણે બાર વરસ સુધી ભારત સામે ચડાઈ કરવાનું નામ ના લીધું. આખરે બીજી વખત દિલ્હી ઉપર ચડી આવ્યો.

પૃથ્વીરાજ પૂર્વતૈયારી વગર હિંમતથી એકલા લડ્યા. સાથી રાજપૂત શાસકોનો સાથ ના મળ્યો. પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ હાર્યો. દિલ્હી ઉપરથી રાજપૂત શાસનનો અંત આવ્યો. શાહબુદ્દીન ઘોરીએ દિલ્હી પર સત્તનત સ્થાપી. પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર વધાર્યો. શાહબુદ્દીન ઘોરી પછી દિલ્હીના તખ્તો ઉપર તેનો માનીતો ગુલામ સરદાર કુત્બુદ્દીન ઐબક આવ્યો. જે 'ગુલામ વંશ'ના સ્થાપક તરીકે ઓળખાયો.

આથી ભારતમાં દિલ્હીની ગાદીએ રાજપૂત શાસનનો અંત આવ્યો. દેશની રાજ્યવ્યવસ્થા અને સમાજવ્યવસ્થામાં ફેરફારો થયા. આ ફેરફારો કેવા હતા ? કેમ ફેરફારો કરવામાં આવ્યા ? આવા અનેક પ્રશ્નો વિશે વિચારો. શૌર્ય અને સમર્પણની સામે ગાદી માટે દાવપેચની શતરંજ રમાવા લાગી. દિલ્હીની ગાદી હવે લોહિયાળ બની !

● પ્રવૃત્તિ ●

ભારતમાં આવેલ શિલ્પ-સ્થાપત્યનાં ચિત્રોનું આલબન બનાવો.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ આપો :

1. રાજપૂત યુગની શાસનવ્યવસ્થા કેવી હતી ?
2. મધ્યયુગમાં કલા અને સાહિત્યનો કેવો વિકાસ થયો ?
3. મધ્યયુગમાં થયેલ શિલ્પ અને સ્થાપત્યનો વિકાસ કેવો હતો ?
4. રાજપૂત શાસનનો અંત કઈ રીતે આવ્યો ? શા માટે ?

2. નીચેના પ્રશ્નોના વિકલ્પોની મદદથી ઉત્તરો શોધો :

1. ગુજરાતના રાજા કુમારપાળની પસંદગી કોણે કરેલી ?
(અ) તેના પિતાએ (બ) તેના દાદાએ (ક) મંત્રીમંડળે (ડ) લશ્કરે
2. જૈન આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્યે કયો વ્યાકરણગ્રંથ રચ્યો હતો ?
(અ) સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન (બ) શિશુપાલવધ (ક) નૈષધચરિત (ડ) કથાસરિતસાગર
3. ખજૂરાહોનું મંદિર ક્યાં આવેલું છે ?
(અ) મધ્યપ્રદેશ (બ) મહારાષ્ટ્ર (ક) ગુજરાત (ડ) કર્ણાટક
4. મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર ગુજરાતના કયા જિલ્લામાં આવેલ છે ?
(અ) મધ્યપ્રદેશ (બ) મહેસાણા (ક) બનાસકાંઠા (ડ) અમદાવાદ
5. દિલ્લીમાં ગુલામવંશનો પ્રથમ સુલતાન કોણ હતો ?
(અ) બલ્બન (બ) કુત્બુદ્દીન ઐબક (ક) ઈલ્તુત્મિશ (ડ) રઝિયા સુલતાન

● આટલું જાણો ●

- શિલ્પ-સ્થાપત્યોમાં દેવો, અપ્સરાઓ, નર્તકીઓ, યોદ્ધાઓ, પશુ-પંખી, ફૂલ અને વેણીઓ, ભૌમિતિક આકૃતિઓ કે કથા પ્રસંગોને કોતરવામાં આવે છે.
- ગુજરાતમાં ગિરનાર, શંખેશ્વર, શત્રુંજય, અંબાજી, દ્વારકા, શામળાજી વગેરે સ્થળોએ આવેલાં મંદિરોમાં સ્થાપત્ય કલાના નમૂનાઓ જોવા મળે છે.

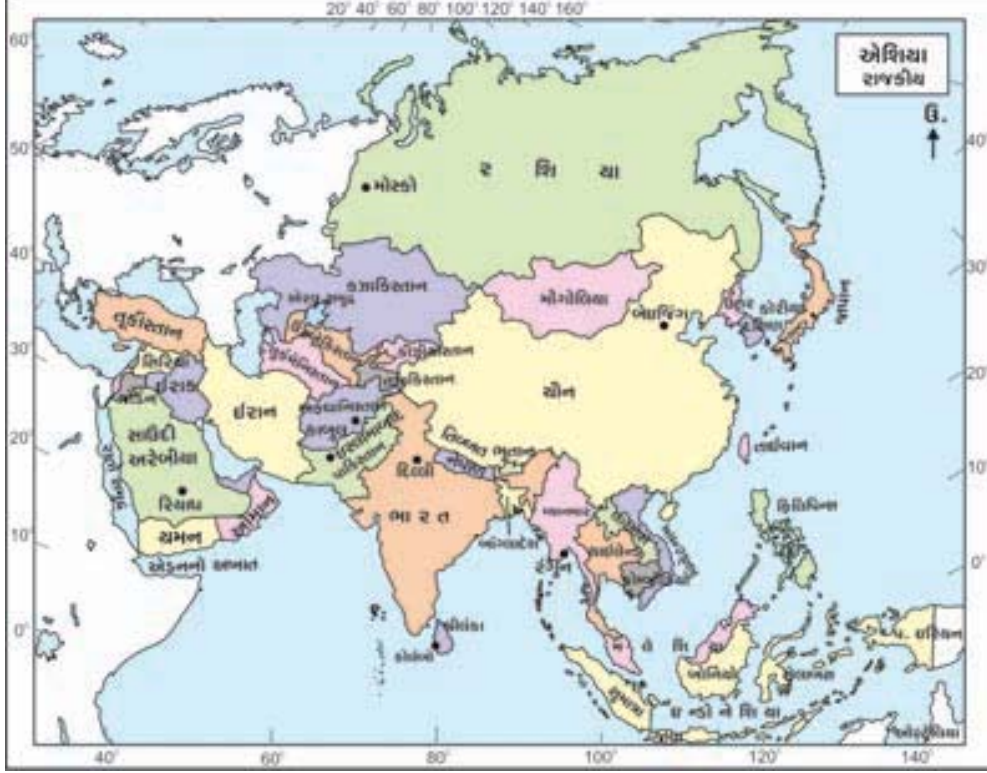

7

ભારત: સ્થાન, સીમા, વિસ્તાર અને ભૂપૃષ્ઠ

તમે ધોરણ 6માં ગુજરાતનાં સ્થાન, સીમા, વિસ્તાર અને ભૂપૃષ્ઠ વિશે શીખી ગયા છો. હવે આપણે ભારત વિશેની માહિતી મેળવીએ.

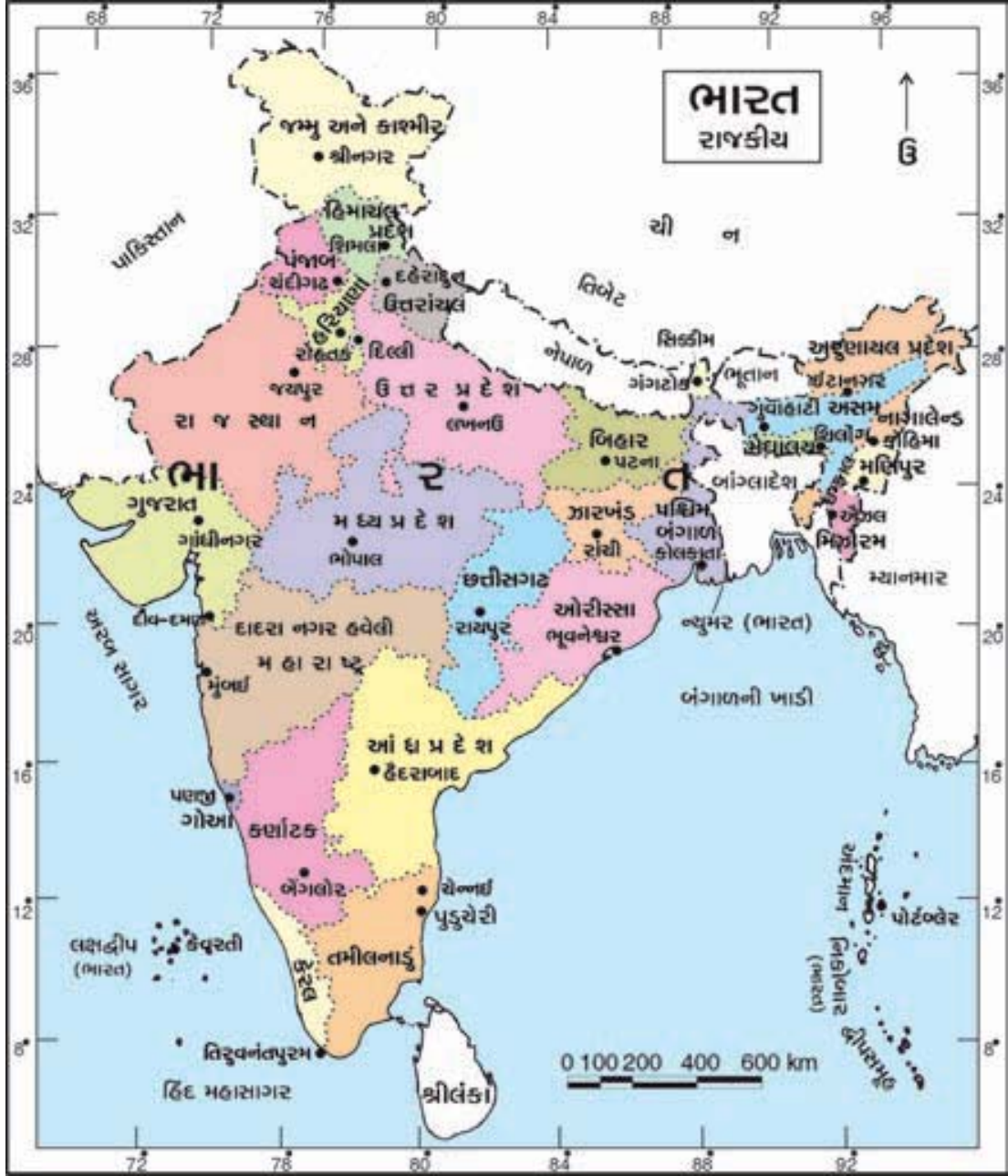
7.1 એશિયાનો રાજકીય નકશો

અહીં આપેલ નકશામાંથી ભારત વિશેની માહિતી નીચેની ખાલી જગ્યામાં ભરો :

ભારત 8.4° ઉત્તર અક્ષાંશથી 37.6° ઉત્તર અક્ષાંશ સુધી અને 68.7° પૂર્વ રેખાંશથી 97.25° પૂર્વ રેખાંશ સુધી વિસ્તરેલો છે.

- એશિયા ખંડમાં સ્થાન .....
- સીમા :
  - પૂર્વ : ..... આવેલો છે.
  - પશ્ચિમે : ..... આવેલો છે.
  - ઉત્તરે : ..... આવેલો છે.
  - દક્ષિણે : ..... આવેલો છે.
  - વાયવ્યે : ..... દેશ આવેલો છે

વિસ્તાર :

7.2 ભારત રાજકીય

ઉત્તરે કશ્મીરથી દક્ષિણે કન્યાકુમારી સુધીની ઉત્તર-દક્ષિણ લંબાઈ આશરે 3214 કિમી છે. જ્યારે પૂર્વે અરુણાચલથી પશ્ચિમે દ્વારકા સુધીની પૂર્વ-પશ્ચિમ પહોળાઈ 2933 કિમી છે. ભારતનું ક્ષેત્રફળ લગભગ 32, 87, 263 ચોરસ કિમી જેટલું છે; જેથી વિસ્તારની દૃષ્ટિએ દુનિયાના દેશોમાં ભારતનું સ્થાન સાતમું છે.

ભારતનો આકાર ઉત્તરમાં સાંકડો, મધ્યમાં પહોળો અને દક્ષિણે સાંકડો થતો જાય છે. ભારતમાં કુલ 28 રાજ્યો, 1 કેપિટલ સ્ટેટ દિલ્લી અને 6 કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો આવેલા છે.

● પ્રવૃત્તિ ●

ભારતનાં રાજ્યો અને રાજધાની તથા કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોની યાદી કોષ્ટકરૂપે બનાવો.
ભારતમાં જે રાજ્યોમાંથી કર્કવૃત્ત પસાર થતું હોય તેવાં રાજ્યોનાં નામ નીચે લખો :

.....

ભૂપૃષ્ઠ :

જમીનની સપાટીને ભૂપૃષ્ઠ કહેવામાં આવે છે. ભારતનું ભૂપૃષ્ઠ એક જ પ્રકારનું નથી. તેના કેટલાક ભાગોમાં ઊંચા ઊંચા પર્વતો તો કેટલાક ભાગમાં વિશાળ સમતલ ફળદ્રુપ મેદાનો છે. કેટલાક ભાગમાં વેરાન રણ પ્રદેશ છે.

વળી, કેટલાક ભાગમાં સમુદ્રકિનારો અને ક્યાંક ઉચ્ચ પ્રદેશો આવેલા છે.

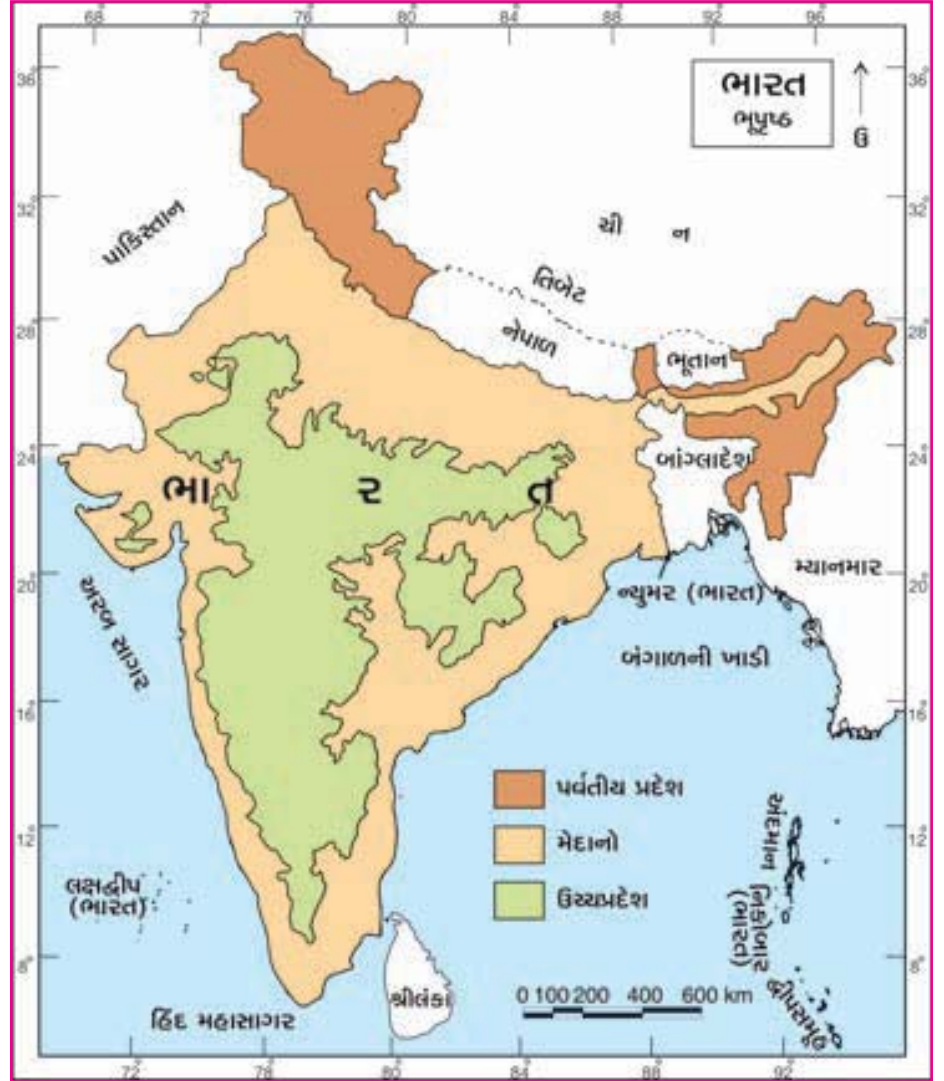
ભૂપૃષ્ઠની દૃષ્ટિએ ભારતને પાંચ ભાગમાં વહેંચી શકાય :

- (1) ઉત્તરનો પર્વતીય પ્રદેશ
- (2) ઉત્તરનો મેદાન પ્રદેશ
- (3) મધ્ય અને દક્ષિણ ભારતનો ઉચ્ચ પ્રદેશ
- (4) દરિયાકિનારાનાં સાંકડાં મેદાનોનો પ્રદેશ
- (5) દ્વીપસમૂહ

(1) ઉત્તરનો પર્વતીય પ્રદેશ :

હિમાલય એ કોઈ એક પર્વત નથી પણ ત્રણ પર્વતોની હારમાળા છે. તેને હિમાલયની પર્વતમાળા કહે છે; જે વિશ્વની સૌથી ઊંચી પર્વતમાળા છે. ઉત્તરના પર્વતીય પ્રદેશના બે વિભાગ છે : (1) હિમાલયની પર્વતમાળા (2) હિમાલયની પૂર્વનો ડુંગરાળ પ્રદેશ.

ચીન તરફની પર્વતમાળા મહા હિમાલય, વચ્ચેની મધ્ય હિમાલય અને ભારત તરફની પર્વતમાળા શિવાલિકની ટેકરીઓ તરીકે ઓળખાય છે.

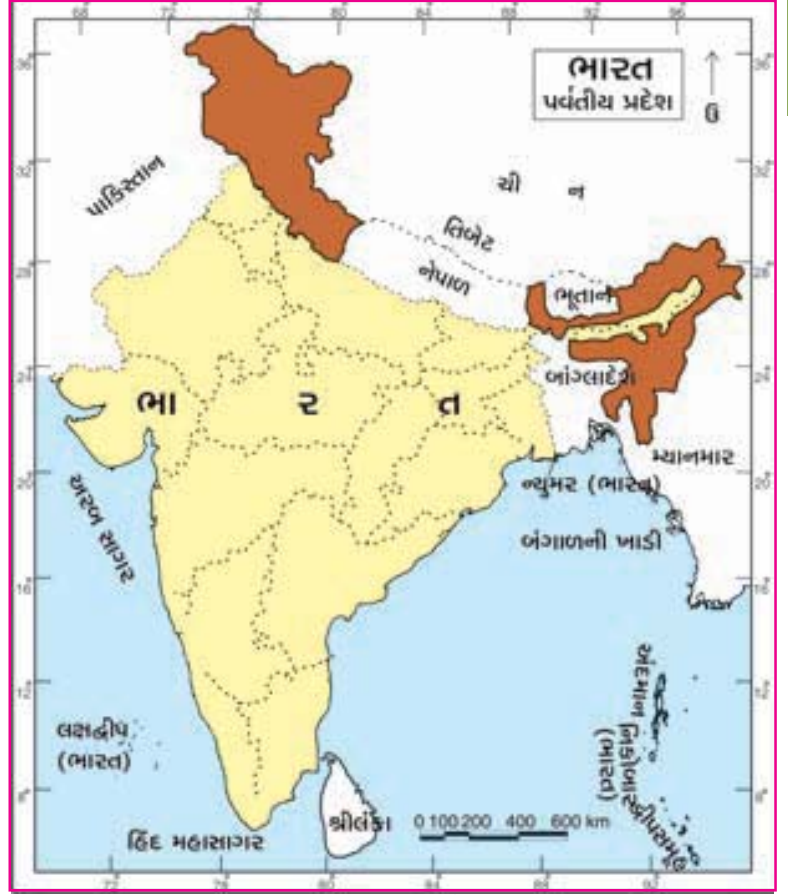
7.3 ભારત ભૂપૃષ્ઠ

1.1 હિમાલયની પર્વતમાળા

ભારતનું માઉન્ટ ગોડવીન ઓસ્ટિન (K_2) શિખર 8611 મીટર ઊંચું છે. જે કારાકોરમની પર્વતમાળામાં છે. હિમાલયનું નેપાળમાં આવેલું દુનિયાનું સૌથી ઊંચું શિખર માઉન્ટ એવરેસ્ટ (8848 મીટર) છે. આ ઉપરાંત ભારતના ભાગની પર્વતમાળામાં કાંચનજંઘા (8598 મીટર), નંદાદેવી (7817 મીટર) અને બદ્રીનાથ (7138 મીટર) વગેરે ખૂબ ઊંચાં શિખરો આવેલાં છે.

1.2 હિમાલયની પૂર્વનો ડુંગરાળ પ્રદેશ

હિમાલયની પૂર્વમાં આવેલો આ પ્રદેશનો મોટો ભાગ ડુંગરાળ છે. અહીં પતકોઈ અને લુશાઈની ડુંગરમાળાઓ તથા દક્ષિણ ભાગમાં પૂર્વ-પશ્ચિમ વિસ્તરેલી ગારો, ખાસી, જંતિયા

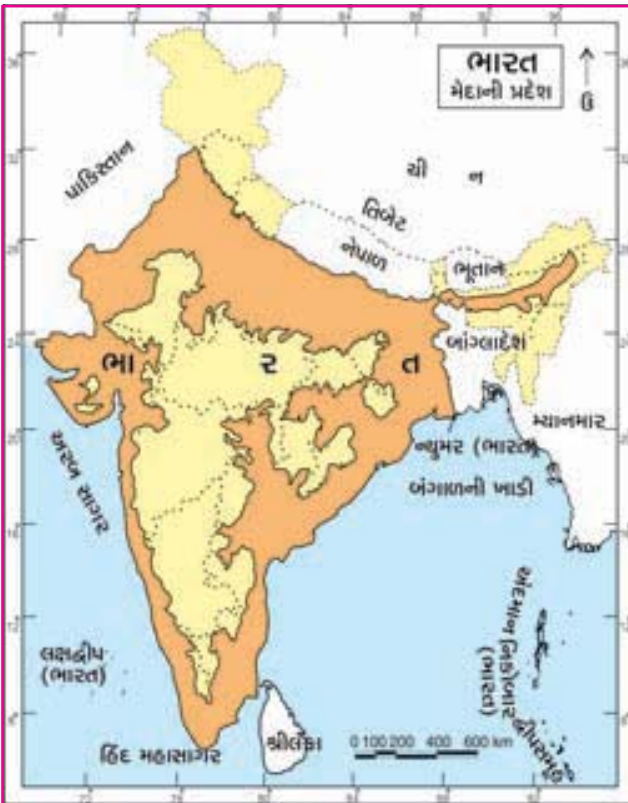

7.4 ભારત : પર્વતીય પ્રદેશ

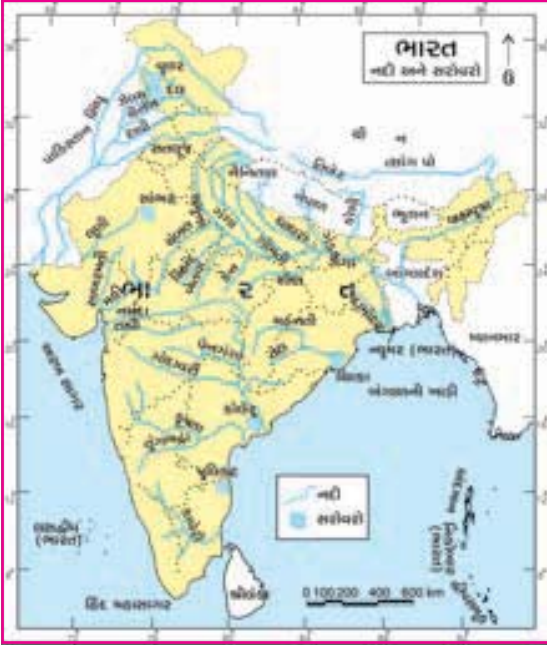
અને નાગાની ડુંગરમાળા આવેલી છે. આ ડુંગરમાળાઓ બહુ ઊંચી નથી.

(2) ઉત્તરનો મેદાન પ્રદેશ

ઉત્તરના પર્વતીય પ્રદેશની દક્ષિણે આવેલા પ્રદેશની રચના હિમાલયમાંથી નીકળતી મોટી નદીઓ અને તેમને મળતી નદીઓના કાંપથી થઈ છે. આ મેદાનોનો પ્રદેશ ઉત્તર ભારતનો ઘણો મોટો વિસ્તાર રોકે છે. આથી તે ઉત્તરનો મેદાની પ્રદેશ કહેવાય છે. આ મેદાન પ્રદેશની ગણના દુનિયામાં નદીઓએ બનાવેલાં મોટાં મેદાનોમાં થાય છે. નદીઓનાં સમતલ મેદાનોનો આ પ્રદેશ ભારતનો સૌથી સમૃદ્ધ અને ગીચ વસ્તીનો પ્રદેશ છે.

7.5 ભારત : મેદાની પ્રદેશ

7.6 ભારત : નદીઓ અને સરોવરો

(3) મધ્ય અને દક્ષિણ ભારતનો ઉચ્ચપ્રદેશ :

નદીઓનાં સમતલ મેદાનોના પ્રદેશની દક્ષિણે મધ્ય અને દક્ષિણ ભારતનો ઉચ્ચપ્રદેશ આવેલો છે. આ પ્રદેશ ઊંધા ત્રિકોણ આકારમાં વિસ્તરેલો છે. દક્ષિણ ભારતનો આ ભૂમિભાગ સાંકડો અને બંને બાજુ વિશાળ જળરાશિ ધરાવે છે માટે તે દ્વીપકલ્પ કહેવાય છે. આ પ્રદેશ ખૂબ જૂનો અને સખત ખડકોનો બનેલો છે. આ ઉચ્ચપ્રદેશની વચ્ચે નર્મદા અને શોણ નદીની ખીણ આવેલી છે. આથી તેના બે ભાગ પડે છે. ઉત્તરનો ભાગ માળવાનો ઉચ્ચપ્રદેશ અને દક્ષિણનો ભાગ દખ્ખણના ઉચ્ચપ્રદેશના નામે ઓળખાય છે. આ ઉચ્ચપ્રદેશની જમીન મેદાનોના પ્રદેશ જેટલી ફળદ્રુપ નથી તેમ છતાં કાળી છે. આથી ઘણા વિસ્તારોમાં ખેતી સારી થાય છે. આ ઉચ્ચપ્રદેશ ભારતનો ખનીજ ભંડાર કહેવાય છે.

હિમાલયમાંથી નીકળતી નદીઓ : .....

.....

.....

ભારતનાં મુખ્ય સરોવરો : .....

.....

.....

7.7 ભારત : ઉચ્ચપ્રદેશો

● પ્રવૃત્તિ ●

ઉચ્ચપ્રદેશમાં આવેલાં ગિરિમથકો અને મુખ્ય શહેરો.....

.....

(4) દરિયાકિનારાનાં સાંકડાં મેદાનો :

ભારતની ત્રણે બાજુ દરિયાકિનારો આવેલો છે. આ દરિયાકિનારો આશરે 7517 કિલોમીટર લાંબો છે. આ દરિયાકિનારે સાંકડાં મેદાનો આવેલાં છે. આ મેદાનોની એક બાજુ સમુદ્ર છે તો બીજી બાજુ દક્ષિણનો ઉચ્ચપ્રદેશ

સામાજિક વિજ્ઞાન - 7

છે. ભારતના પૂર્વ કિનારે આવેલું મેદાન પૂર્વ કિનારાના મેદાન તરીકે ઓળખાય છે. દરિયાકિનારો મત્સ્ય ઉદ્યોગ માટે જાણીતો છે. આ મેદાનોના દરિયાકિનારે ચેન્નાઈ, પોંડિચેરી, મછલીપટ્ટનમ્ અને વિશાખાપટ્ટનમ્ જેવાં મોટાં શહેરો આવેલાં છે. જે ભારતનાં જાણીતાં બંદરો છે.

ભારતના પશ્ચિમ કિનારે આવેલું મેદાન પશ્ચિમ કિનારાનું મેદાન કહેવાય છે. આ મેદાન પૂર્વ કિનારાના મેદાન કરતાં સાંકડું છે. આ મેદાનમાં કેટલોક ભાગ કાળી માટીનો અને કેટલોક ભાગ કાંપની ફળદ્રુપ જમીનનો બનેલો છે, માટે આ મેદાન ખૂબ જ ફળદ્રુપ છે.

પશ્ચિમ કિનારાનું મેદાન વાહનવ્યવહાર અને મત્સ્યઉદ્યોગ માટે જાણીતું છે.

આ મેદાનોમાં કંડલા, મુંબઈ, મેંગલોર, કાલિકટ અને થિરૂવનંથપુરમ્ દરિયાકિનારે આવેલાં મોટાં બંદરો અને જાણીતાં શહેરો છે.

(5) ટાપુ (દ્વીપ) :

ચારે બાજુ પાણીથી ઘેરાયેલા જમીન ભાગને 'ટાપુ (દ્વીપ)' કહે છે.

ભારતના પશ્ચિમ તરફના અરબ સાગરમાં લક્ષદ્વીપ અને મિનિકોયના ટાપુઓ છે; જેનું વહીવટી મથક કેવરત્તી છે.

ભારતના પૂર્વ તરફના બંગાળના ઉપસાગરમાં અંદમાન અને નિકોબારના ટાપુઓ આવેલા છે; જેનું વહીવટી મથક પોર્ટબ્લેર છે.

રણપ્રદેશ :

અરવલ્લીની ગિરિમાળાની પશ્ચિમે આવેલો રાજસ્થાનનો પશ્ચિમ ભાગ રણપ્રદેશ છે. તેની જમીન રેતાળ છે. રણની આબોહવા સૂકી અને વિષમ છે. મોટે ભાગે અહીં વરસાદ બહુ જ ઓછો (20 સેમીથી ઓછો) પડે છે. આથી આ પ્રદેશનો ઘણો ભાગ સૂકો, વેરાન અને ઉજ્જડ છે. પાણીની તકલીફ, જીવન જરૂરિયાતની ચીજવસ્તુઓની કાયમી હાડમારીને લીધે આ પ્રદેશમાં વસ્તી ખૂબ જ ઓછી છે. અહીં ખજૂરીનાં વૃક્ષો અને ઊંટોની વણજાર જોવા મળે છે.

રાજસ્થાનના ઉત્તર ભાગમાં રણપ્રદેશમાં સતલુજ નદીમાંથી ઈન્દિરા ગાંધી નહેર દ્વારા સિંચાઈ પૂરી પાડવામાં આવતાં રણપ્રદેશનો ઉત્તર ભાગ હરિયાણો બન્યો છે અને ત્યાં ખેતીનો વિકાસ સારા પ્રમાણમાં થયો છે.

કચ્છનો રણપ્રદેશ રાજસ્થાનના રણપ્રદેશથી જુદો છે. ગુજરાતમાં આવેલું કચ્છનું રણ એ વિશાળ ખારોપાટ છે. આ રણ મોટું રણ અને નાનું રણ એવા બે ભાગમાં છે. અહીં ધરતીએ જાણે સફેદ ચાદર ઓઢી હોય તેવો આખો વિસ્તાર દેખાય છે ! વિશ્વમાં આ પ્રકારનું રણ માત્ર કચ્છમાં જ છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ આપો :

1. ટાપુઓનો ઉદ્ભવ કેવી રીતે થયો હશે ?
2. રણપ્રદેશમાં વસ્તી ખૂબ ઓછી શા માટે હોય છે ?

3. ઉત્તરના મેદાન પ્રદેશમાં વસ્તી ગીચ છે ? હા કે ના ? શા માટે ?
4. દરિયાકિનારે મોટાં શહેરોનો વિકાસ શા માટે થાય છે ?
5. જો ભારતના ભૂપૃષ્ઠમાં વિવિધતા ન હોત તો ?

2. નીચેનાં વિધાનો ખરાં છે કે ખોટાં તે જણાવો :

1. વિસ્તારની દૃષ્ટિએ આપણા દેશનું સ્થાન દુનિયામાં સાતમું છે.
2. હિમાલયનું ભારતમાં આવેલું સૌથી ઊંચું શિખર માઉન્ટ એવરેસ્ટ છે.
3. મધ્ય અને દક્ષિણ ભારતના ઉચ્ચપ્રદેશને ભારતનો ખનીજ ભંડાર કહેવાય છે.
4. ભારતમાંથી મકરવૃત્ત પસાર થાય છે.
5. કચ્છનું રણ પુષ્કળ રેતાળ છે.

પ્રોજેક્ટ

ભારતના કોઈ એક રાજ્ય વિશેની સચિત્ર માહિતી પુસ્તકાલય તથા ઈન્ટરનેટની મદદથી એકત્ર કરો.

આટલું જાણો

- કન્યાકુમારીથી વિષુવૃત્ત આશરે 800 કિમીને અંતરે આવેલું છે.
- ભારતના દરિયાકિનારાનાં મેદાનોને બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે : (1) પૂર્વ કિનારાનું મેદાન અને (2) પશ્ચિમ કિનારાનું મેદાન.
- પર્વતોની હારમાળા સંદર્ભે હિમાલયને (1) લઘુ હિમાલય, (2) મધ્ય અથવા લઘુ હિમાલય અને (3) મહા (બૃહદ્) હિમાલય એવા ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવે છે.

8

મધ્યયુગનું દિલ્લીદર્શન

ભગવતીબહેન ઉત્તર ભારતના પ્રવાસે ગયાં હતાં. તેમને ઇતિહાસનો શોખ હતો. આથી તેમણે તેમની ડાયરીમાં દિલ્લીના શાસકો વિષયક નોંધ કરી હતી. આ પ્રવાસડાયરીનું વાચન વર્ગમાં થયું જે આ મુજબ હતું :

8.1 મધ્યયુગીન દિલ્લી

ગુલામવંશ :

તેરમી સદીની શરૂઆતમાં દિલ્લી સલ્તનતની સ્થાપના (ઈ.સ. 1206માં) થઈ હતી. ઘોરીના અવસાન પછી તેનો વિશ્વાસુ ગુલામમાંથી સરદાર બનેલા કુત્બુદ્દીન ઐબકે દિલ્લીની સત્તા સંભાળી. આ સાથે દિલ્લીની ગાદી ઉપર ગુલામ વંશની સ્થાપના થઈ. ભારતમાં સત્તા જમાવવામાં તેને મુશ્કેલીઓ પડી, તેમ છતાં શાસનને સ્થિરતા આપી. એણે એક મિનારાનું બાંધકામ શરૂ કરાવ્યું હતું. એના પછી સત્તા પર આવનાર તેના જમાઈ ઇલ્તુત્મિશે આ બાંધકામ પૂરું કરાવ્યું. એ મિનારો એટલે ચિત્ર-8.1 માં દેખાતો મશહૂર કુતુબમિનાર. કુતુબમિનાર બાંધકામમાં હિન્દુ-મુસ્લિમ બાંધકામ શૈલીનો સમન્વય જોવા મળે છે. સલ્તનતકાળમાં આ જગ્યા રાજધાનીનું સ્થળ હતું.

કુત્બુદ્દીન ઐબક પછી ગાદીએ આવનાર ઇલ્તુત્મિશ પણ શરૂઆતમાં ગુલામ હતો. તેણે ભારતના ઘણા પ્રદેશો જીતીને દિલ્લી સલ્તનત સાથે જોડ્યા હોવાથી, તેને ગુલામ વંશનો ખરો સ્થાપક માનવામાં આવે છે. તેના અવસાન પછી દિલ્લીની ગાદી ઉપર તેની પુત્રી રઝિયા (ઈ.સ. 1236માં) આવી. રઝિયા દિલ્લીની ગાદી ઉપર આવનાર પ્રથમ મહિલા શાસક (સુલતાના) હતી. રઝિયા શાસક તરીકે કાબેલ હતી. પુરુષનો પોશાક પહેરીને તે રાજ-દરબારમાં બેસતી. એ સમયના ઇતિહાસકાર મિન્હાસ-એ-સિરાજ આ નોંધે છે કે, “રઝિયા તેના ભાઈઓ કરતાં શાસન માટે વધારે સક્ષમ અને કાબેલ હતી. તેમ છતાં તે એક સ્ત્રી હોવાથી, શાસકના રૂપમાં તેને સ્વીકારવામાં આવતી ન હતી.”

8.2 રઝિયા બેગમ

● વિચારો ●

- સમાજવ્યવસ્થામાં સ્ત્રી અને પુરુષનું સ્થાન એકસમાન છે. તો પછી આમ કેમ ?

અમીર ઉમરાવોને રઝિયા બેગમની સત્તા ખૂંચતી હતી. અમીરોની ખટપટના કારણે રઝિયાના શાસનનો અંત આવ્યો. તેના અવસાન પછી છ વર્ષ સુધી રાજ્યમાં અંધાધૂંધી ચાલી. આખરે અમીરોએ ઈલ્તુત્મિશના પુત્ર નાસિરુદ્દીનને દિલ્લીની ગાદીએ બેસાડ્યો. તેણે 21 વર્ષ સુધી શાસન કર્યું. તેના અવસાન પછી દિલ્લીની ગાદી ઉપર ગિયાસુદ્દીન બલ્બન આવ્યો. દિલ્લીના શાસનમાં ચાલતી અશાંતિ અને અવ્યવસ્થાનો અંત આણીને તેણે મજબૂત શાસનનો પાયો નાખ્યો હતો. બલ્બન નાસિરુદ્દીનના વજીર તરીકે વીસ વર્ષ રહ્યો હતો. ત્યાર બાદ બાવીસ વર્ષ સુલતાન તરીકે કાર્યભાર ચલાવ્યો. તેના પછીના શાસકો નબળા પડતાં દિલ્લી ઉપર ખલજી વંશની સ્થાપના થઈ.

● આટલું જાણો ●

રઝિયાએ પોતાના અભિલેખો અને સિક્કાઓ પર લખાવ્યું હતું કે તે ઈલ્તુત્મિશની બેટી છે. આધુનિક આંધ્ર પ્રદેશના વારંગલ ક્ષેત્રમાં એક કાકતીયવંશનું શાસન હતું. આ વંશની રાણી રુદ્રમ્માદેવી (1262-1289)નો વ્યવહાર રઝિયાથી બિલકુલ વિપરીત હતો. રુદ્રમ્માદેવીએ અભિલેખોમાં પોતાનું નામ પુરુષો જેવું લખાવ્યું હતું. આવું જ કશ્મીરની એક સમયની રાણી દિદા માટે પણ છે. તેને કાશ્મીરની પ્રજા 'દીદી' ના સ્નેહભર્યા સંબોધનથી બોલાવતી હતી.

8.3 અલાઉદ્દીન ખલજી

ખલજી વંશ :

બલ્બનના અવસાન પછી માત્ર ચાર વર્ષમાં દિલ્લીની ગાદી ઉપર ખલજી વંશના શાસનનો દોર શરૂ થયો. અફઘાનિસ્તાનના ખલજી નામના સ્થળે રહેતી તુર્ક જાતિને ખીલજી કે ખલજી કહેવામાં આવતી. જલાલુદ્દીન ખલજીએ ગુલામ વંશને ઉખેડીને ખલજી વંશની સ્થાપના કરી હતી. ઈ.સ. 1296માં તેના ભત્રીજા અને જમાઈ અલાઉદ્દીન ખલજીએ દિલ્લીની સત્તા જલાલુદ્દીન પાસેથી આંચકી લીધી. તે પોતે સુલતાન

8.4 અમીર ખુશરુ

બન્યો. તે અત્યંત મહત્વાકાંક્ષી હતો. તેણે રાજ્યકારભારમાં ઉલેમાઓ અને ઉમરાવોની સત્તા ઉપર કાપ મૂક્યો હતો. પ્રખ્યાત કવિ અમીર ખુશરુ તેના દરબારમાં હતા. ખુશરુની અનેક રચનાઓ પ્રખ્યાત છે. અલાઉદ્દીન ખલજીએ ભાવનિયંત્રણ માટે કડક કાયદા બનાવ્યા હતા. તેના અવસાન પછી રાજ્યમાં અંધાધૂંધી ફેલાઈ અને ખલજી વંશ પછી તુઘલુક વંશનું શાસન સ્થપાયું.

● વિચારો ●

જે વસ્તુ જીવન જરૂરિયાતની હોય અને તેના ઉપર ભાવ નિયંત્રણ ના હોય તો સમાજજીવન ઉપર કેવી અસર પડે છે ? તમને ભાવનિયમન જરૂરી લાગે છે ? શા માટે ?

તુઘલુક વંશ :

અલાઉદ્દીન ખલજીના અવસાન પછી ચાર જ વર્ષમાં તુઘલુક વંશનું શાસન આવ્યું. ગ્યાસુદ્દીન તુઘલુકે તેની સ્થાપના કરી. તેના સમયમાં 'ડાક્યોકી' ટપાલપદ્ધતિ દાખલ થઈ હતી. ઘોડેસવારો કાગળ લઈ જતા. ટપાલીને એ સમયમાં 'હલકારો' કહેતા. (હલકારા વિશેની માહિતી 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર'માંથી મેળવો.) ગિયાસુદ્દીન પછી મહંમદ તુઘલુક નામનો સુલતાન ગાદીએ આવ્યો. ત્યારે તેણે કેટલીક યોજનાઓ અમલમાં મૂકી; જેની જોરદાર ટીકાઓ થઈ. આ યોજનાઓમાં દિલ્લી અને દોલતાબાદ વચ્ચે રાજધાનીનું સ્થળાંતર, તાંબાના સિક્કાઓનું ચલણમાં સ્થાન વગેરે મુખ્ય છે. મહંમદ તુઘલુકના સમયમાં તાંજિરના હબસી મુસાફર ઈબ્નબતૂતા ભારતની મુલાકાતે આવ્યા હતા. તેમણે સુલતાનના વહીવટની સમાલોચના કરતાં લખ્યું છે, 'મહંમદ શાહના રાજ્યમાં પ્રકાશ અને અંધકાર બંને એક સાથે જોવા મળે છે.'

8.5 મહંમદની તરંગી યોજનાઓ**વિજયનગરનું હિંદુ રાજ્ય :****8.6 વિજયનગર**

દિલ્લી સલ્તનત કાળમાં દક્ષિણમાં સત્તા સ્થાપવાના પ્રયાસો થયા હતા. અલાઉદ્દીન ખલજીના સમયમાં પ્રથમ આક્રમણ થયું હતું. તે દેવગિરિમાંથી અઢળક ધન દિલ્લી લઈ ગયો હતો. તેના પછી મલિક કાફરે વરંગલ રાજ્યોનો નાશ કર્યો. મહંમદ તઘલખના સમયમાં પણ દક્ષિણની પરિસ્થિતિ વિશેષ બગડી હતી. આ સમયે દક્ષિણમાં વિજયનગરનું હિંદુ મહારાજ્ય અને બહમની સુલતાનનું રાજ્ય સ્થપાયાં. વરંગલના રાજાની હાર થતાં જાદવકુળના બે ભાઈઓ હરિહર અને બુક્કાને વિદ્યારણ્ય સ્વામીએ વિજયનગરનું રાજ્ય સ્થાપવા પ્રેરણા આપી.

ઈ.સ. 1336માં તુંગભદ્રા નદીના દક્ષિણ કિનારે વિજયનગર રાજ્ય સ્થપાયું. આઠ વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં આ રાજ્ય તુંગભદ્રાથી ઠેઠ કન્યાકુમારી સુધી વિસ્તાર પામ્યું. હરિહરના અવસાન પછી બુક્કા અને તે પછીના વંશજો નબળા પડતાં થોડા સમય પછી શાસન બદલાયું. એ નવા વંશમાં કૃષ્ણદેવરાય નામનો પ્રભાવશાળી શાસક થયો.

કૃષ્ણદેવરાયની સત્તા દક્ષિણ ભારતમાં સારી રીતે પ્રસરી હતી. ફિરંગીઓ સાથે કૃષ્ણદેવરાયને સારા સંબંધો હતા. તે સાહિત્ય અને કલાનો પણ પ્રેમી હતો.

યોમ્કે નામના ઈજનેરની મદદથી તેણે દક્ષિણ ભારતમાં નહેરોનાં બાંધકામ કરાવ્યાં હતાં. વિજયનગરની મુલાકાતે આવેલા વિદેશી પ્રવાસીઓએ વિજયનગરની ભવ્યતાનાં વખાણ કર્યાં છે. આ રાજ્યમાં અતિ ભવ્ય મંદિરો અને કિલ્લાઓ હતાં. તાલીકોટાના યુદ્ધમાં આ વૈભવશાળી નગરનો નાશ થયો.

8.7 કૃષ્ણદેવરાય

બહમની રાજ્યો :

દખ્ખણમાં કેટલાક અમીરોએ બળવો કર્યો. હસન નામે કાબેલ અમીર દખ્ખણનો સુલતાન થતાં બહમની સલ્તનતની સ્થાપના થઈ. હસન સુલતાન થતાં તેણે પોતાના શાહી વંશનું નામ બહમની વંશ રાખ્યું. બહમની રાજ્યમાં મહંમદ ગાવાં નામે એક બાહોશ વજીર થઈ ગયો. તેણે અનેક પ્રદેશો જીત્યા અને બહમની રાજ્યનો વિસ્તાર કર્યો. તેણે ઘણી જ કુશળતાથી વહીવટ કર્યો. તેના પછી બહમની રાજ્ય પરની સત્તા નબળી પડવા લાગી હતી.

વિજયનગર અને બહમની રાજ્યો વચ્ચે વારંવાર યુદ્ધો થતાં હતાં. બહમની રાજ્યની પડતી થતાં તેના કેટલાક પ્રાંતો સ્વતંત્ર બન્યા. તેમાંથી બીજાપુર, અહમદનગર, ગોવલકોંડા, વરાડ અને બીડર એવાં પાંચ સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થપાયા.

વિચારો

વિજયનગરને મહારાજ્ય તરીકે શા માટે ઓળખવામાં આવે છે ?

દિલ્લી સલ્તનતનો અંત :

મહંમદ તુઘલુક પછી ફિરોજશાહ તુઘલુકનું શાસન આવ્યું; પણ આ સમયથી જ દિલ્લી સલ્તનતની સત્તા નબળી પડવા લાગી હતી. તુઘલુક વંશના શાસન દરમિયાન તૈમૂરે દિલ્લી ઉપર આક્રમણ કર્યું. દિલ્લીને લૂંટ્યું. આવી અરાજકતા વચ્ચે ખિજાબાન નામના લાહોરના હાકેમે દિલ્લી ઉપર સૈયદ વંશની સ્થાપના કરી. આ વંશના સુલતાનોની સત્તા દિલ્લી આસપાસના વિસ્તાર પૂરતી સીમિત હતી. બહલોલ નામના એક અફઘાન સરદારે ઈ.સ. 1451માં દિલ્લીના તખ્ત ઉપર લોદી વંશની સ્થાપના કરી. તેના પછી તેનો પુત્ર સિકંદર લોદી દિલ્લીની ગાદીએ આવ્યો. સિકંદરમાં સારા શાસકના ગુણો હતા; પણ ધર્મની બાબતમાં અસહિષ્ણુ હતો. તેના અવસાન પછી ગાદી માટે તકરાર જાગી. જેમાં ઈબ્રાહીમ લોદીએ મોટા ભાઈને હરાવીને દિલ્લીની ગાદી સંભાળી. તેના અભિમાની વર્તનથી અમીરો નારાજ થયા. સમગ્ર રાજ્યમાં તેનો વિરોધ થયો.

આ સમયે કાબુલના બાદશાહ બાબરે દિલ્લી ઉપર આક્રમણ કર્યું. ઈ.સ. 1526માં પાણીપતની લડાઈમાં ઈબ્રાહીમ લોદીને હરાવીને વિદેશથી આવેલા બાબરે મુઘલ સામ્રાજ્યનો પાયો નાખ્યો. આ શાસન લગભગ બસો વર્ષ સુધી સળંગ ચાલ્યું.

સ્વાધ્યાય

1. ગુલામ વંશની સ્થાપના કોણે કરી ?
2. 'રઝિયા એક શક્તિશાળી મહિલા શાસક' – આ વિષય પર તમારા વિચારો લખો.
3. અલાઉદ્દીન ખલજીના સુધારાઓ વર્ણવો.
4. નીચે આપેલી ખાલી જગ્યા પૂરો :
  1. કુતુબમિનારનું બાંધકામ ..... નામના શાસકે પૂરું કરાવેલું.
  2. વિજયનગરનું રાજ્ય ..... નદીને કિનારે આવેલું હતું.
  3. બહમની રાજ્યમાં ..... નામનો બાહોશ વજીર થઈ ગયો હતો.
  4. અમીર ખુશરુ ..... ના દરબારનો સુપ્રસિદ્ધ કવિ હતો.
  5. સુલતાના રઝિયા પછી ..... ગાદીએ આવેલો.
5. દિલ્લી સલ્તનતકાળ આધારિત 'માહિતીગ્રંથ' બનાવી પ્રશ્નમંચનું આયોજન કરો.

પ્રોજેક્ટ

તમારા શાળા પુસ્તકાલયમાંથી 'મધ્યયુગીન ભારત' વિશે માહિતી એકત્ર કરો.

9

રાજ્યની શાસનવ્યવસ્થા

આપણા દેશનો વહીવટ ત્રણ સ્તર પર થાય છે— સ્થાનિક કક્ષાએ, રાજ્ય કક્ષાએ અને કેન્દ્ર કક્ષાએ. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓની કામગીરી વિશેની જાણકારી આપણી પાસે છે. આ પાઠમાં આપણે લોકશાહીમાં રાજ્ય સ્તરે કેવી રીતે વહીવટ (શાસન) થાય છે ? રાજ્ય સરકાર ક્યાં ક્યાં કામો કરે છે ? વિધાનસભાના સભ્યો અને મંત્રીઓની શી ભૂમિકા છે ? લોકો સરકાર સમક્ષ કઈ રીતે પોતાના પ્રશ્નોની રજૂઆત કરે છે ? લોકો શાસનની સામે પોતાના વિચાર કઈ રીતે મૂકે છે ? કોઈ કાર્યની માગણી કેવી રીતે કરે છે ? આ પ્રશ્નો પર વિચાર કરવા આપણે આરોગ્ય સંબંધી એક પ્રસંગનું ઉદાહરણ લઈશું.

ટી.વી.માં સમાચારમાં બતાવ્યું કે કોલેરાને કારણે સુરતમાં દસ વ્યક્તિઓનાં મૃત્યુ થયાં.

શું ખબર ? બસ, મને આ રોગ ન થાય.

શું સાચેજ રોગચાળાથી લોકો મરી જાય ?

આ રેલી શાની છે ?

કદાચ, કોલેરાના રોગચાળા સંબંધી ફરિયાદ લાગે છે.

આપણી માગણી છે કે વહીવટીતંત્ર તરત જ કોલેરાના રોગચાળાને નિયંત્રણમાં લાવવા પગલાં ભરે. સ્વચ્છતા અને દવા છંટકાવ પર ધ્યાન આપે.

રેલીને સંબોધન કરી રહ્યા છે. તેઓ નેતા લાગે છે ?

હા, મેં તેમને ટી.વી. પર પણ જોયા છે. તેઓ નેતા છે.

● ચિત્રોના આધારે વિચારો : ●

- સુરતમાં ફેલાયેલા કોલેરાની સમસ્યા એટલી ગંભીર શા માટે હતી ?
- ઉપરની સ્થિતિમાં સ્થાનિક વહીવટીતંત્ર દ્વારા કેવાં પગલાં ભરાવાં જોઈએ ? શું કરી શકાય ? તમે આ વિશે શું વિચારો છો ?
- તમારા વિસ્તારમાં આવા પ્રશ્નો ઊભા થાય તો તમે સરકારમાં કોના દ્વારા રજૂઆત કરાવશો ?
- સરકારમાં સ્થાનિક પ્રશ્નોની રજૂઆત કોના દ્વારા કરાવશો ?

ઉપરના ભાગમાં તમે કોલેરાની ઘટના વિશે વાંચ્યું. તમારા વિસ્તારની કોઈ સમસ્યાની રજૂઆત આરોગ્ય અધિકારી, જિલ્લા કલેક્ટર કે બીજા અધિકારીશ્રીને કરતા તમારા વિસ્તારના આગેવાનોને જોયા હશે; પરંતુ તમે તમારા વિધાનસભ્ય કે ધારાસભ્યને જોયા છે ? તમે વિધાનસભા વિશે સાંભળ્યું છે ?

વિધાનસભાના સભ્યને વિધાનસભ્ય કે ધારાસભ્ય કહે છે. એમ.એલ.એ (મેમ્બર ઓફ લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલી) તરીકે પણ ધારાસભ્યને ઓળખવામાં આવે છે. એમ.એલ.એ.ની પસંદગી લોકો દ્વારા સીધી ચૂંટણીથી થાય છે. પોતાના મતવિભાગમાંથી ચૂંટાઈને તેઓ વિધાનસભાના સભ્ય (એમ.એલ.એ.) બને છે અને સરકાર બનાવે છે. આ ઉપરથી આપણે કહી શકીએ કે, વિધાનસભાના સભ્ય (એમ.એલ.એ.) લોકોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

● પ્રવૃત્તિ ●

- તમારા વિસ્તારના વિધાનસભા સભ્યનો પરિચય મેળવો, સંપર્ક નંબર અને સરનામું જાણો.
- તમારા વિસ્તારના પ્રશ્નોને નોંધીને વિધાનસભ્યને પત્ર દ્વારા જાણ કરો.

ભારતના દરેક રાજ્યમાં 'વિધાનસભા' હોય છે. રાજ્યના વિસ્તારોને જુદા જુદા મતવિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે. દરેક મતવિભાગમાંથી એક એક સભ્ય ચૂંટાય છે. ગુજરાતમાં વિધાનસભાની કુલ બેઠકો 182 છે. દરેક રાજ્યની વિધાનસભાના સભ્યોની સંખ્યા જુદી જુદી હોય છે. તેની સભ્યસંખ્યા વસ્તીને ધોરણે નક્કી થાય છે. તમને ખબર હશે કે દર પાંચ વર્ષે જ્યારે ચૂંટણી થાય ત્યારે લોકો અલગ અલગ પક્ષમાંથી ઉમેદવારી કરે છે. અપક્ષ તરીકે પણ ઉમેદવારી કરી શકાય છે. મોટેભાગે વિધાનસભ્યો અલગ અલગ રાજકીય પક્ષોના હોય છે તેમજ કોઈપણ પક્ષના નહિ એવા અપક્ષો પણ હોય. ગુજરાતનું વિધાનસભા ભવન પાટનગર ગાંધીનગરમાં આવેલું છે. તેનું નામ છે વિક્ટલભાઈ પટેલ વિધાનસભા ગૃહ.

9.1 ગુજરાત વિધાનસભા

સામાજિક વિજ્ઞાન - 7

જે લોકો વિધાનસભ્યો હોય છે તેમાંથી મંત્રી અથવા મુખ્યમંત્રી કેવી રીતે બને છે તે આપણે જાણીએ. ચૂંટણીઓ બાદ જે રાજકીય પક્ષની વિધાનસભામાં બહુમતી હોય અથવા બહુમતી સભ્યોનો ટેકો હોય તે પક્ષની સરકાર બને છે. રાજ્યપાલ તે પક્ષના નેતાની રાજ્યના મુખ્યમંત્રી તરીકે નિમણૂક કરે છે. એમને મંત્રીમંડળ (પ્રધાનમંડળ)ની રચના કરવા આમંત્રણ આપે છે. શાસન કરતા રાજકીય પક્ષને શાસકપક્ષ અથવા સત્તાધારી અને બીજા પક્ષોને વિરોધ પક્ષ કહેવાય છે.

● પ્રવૃત્તિ : ચર્ચા કરો ●

- બહુમતી, શાસકપક્ષ, વિરોધપક્ષ, મતવિભાગ જેવા શબ્દો વિશે વર્ગમાં ચર્ચા કરો.
- ઘણીવાર શાસકપક્ષ કોઈ એક પક્ષનો ન હોય; પરંતુ બીજા પક્ષો સાથે જોડાઈને બને છે. આ સરકારને કઈ સરકાર કહેવાય ?

● વિચારો ●

- તમારા વિધાનસભાના મતવિસ્તારનું નામ શું છે ?
- હાલ તમારે ત્યાં કયા પક્ષના ધારાસભ્ય છે ?
- હાલ કયા પક્ષની રાજ્યસરકાર છે ?
- સરકાર રચવા કેટલા સભ્યોની જરૂર પડે ?
- ધારાસભ્યને મળતા અનુદાન (ગ્રાન્ટ)માંથી તમારા વિસ્તાર માટે કયાં કયાં કાર્યો થયાં છે ?

ચૂંટણી બાદ રાજ્યના રાજ્યપાલ મુખ્યમંત્રી (મુખ્યપ્રધાન) અને અન્ય મંત્રીઓની નિમણૂક કરે છે. મુખ્યમંત્રી અને મંત્રીઓની ફરજ રાજ્યવહીવટનાં જુદાં જુદાં ખાતાં તેમજ મંત્રાલય ચલાવવાની છે. દરેકનું અલગ અલગ કાર્યાલય હોય છે. વિધાનસભા એવું ભવન છે કે જ્યાં બધા વિધાનસભ્યો, ભલે શાસકપક્ષના હોય કે વિરોધપક્ષના વિવિધ વિષયો પર ચર્ચા કરવા માટે ભેગા થાય છે. સરકારમાં સામેલ વિધાનસભ્યોની બેવડી જવાબદારી છે. એક વિધાનસભ્ય તરીકે અને બીજી મંત્રી તરીકે.

રાજ્ય સરકારનું બીજું અંગ કારોબારી છે. રાજ્યની કારોબારીમાં તેના વડા તરીકે રાજ્યપાલ (ગવર્નર), મુખ્યમંત્રી અને મંત્રીમંડળનો સમાવેશ થાય છે. મંત્રીઓના નિયંત્રણ અને માર્ગદર્શન હેઠળ કામ કરતા વહીવટી અધિકારીઓનો સમાવેશ પણ કારોબારીમાં થાય છે. મંત્રીમંડળને 'રાજકીય કારોબારી' અને વહીવટી અધિકારીઓને 'વહીવટી કારોબારી' કહેવામાં આવે છે.

રાજ્યપાલ (Governor)

ભારતના દરેક રાજ્યમાં રાજ્યપાલ હોય છે. તેમની નિમણૂક દેશના રાષ્ટ્રપતિ વડાપ્રધાનની સલાહ મુજબ પાંચ વર્ષ માટે કરે છે. તેમની નિમણૂક એટલા માટે કરવામાં આવે છે કે રાજ્ય સરકાર બંધારણના નિયમ અનુસાર શાસન કરે. રાજ્યપાલ રાજ્યના બંધારણીય વડા છે. રાજ્યનો બધો વહીવટ તેમના નામથી થાય છે.

રાજ્યપાલ રાજ્યની વિધાનસભામાં ચૂંટાયેલા બહુમતી ધરાવતા પક્ષના નેતાને સરકાર રચવા આમંત્રણ આપે છે. રાજ્યપાલ રાજ્યના મુખ્યમંત્રી અને મંત્રીમંડળના સભ્યોને બંધારણની વફાદારી અને ગુપ્તતાના સોગંદ લેવડાવે છે, વિધાનસભાની બેઠક બોલાવે છે તેમજ મુલતવી પણ રાખી શકે છે. વિધાનસભામાં રજૂ થતા ખરડાઓને સહી

કરી મંજૂરી આપે છે. નાણાકીય ખરડા માટે તેમની પૂર્વમંજૂરી જરૂરી છે. ત્રણ વાચનમાં થઈને ખરડો વિધાનસભા પસાર કરે. અધ્યક્ષ (સ્પીકર)ની સહી થઈ જતાં, તે રાજ્યપાલની મંજૂરી (સહી) માટે મોકલાય છે. જો રાજ્યપાલ સહી કરે તો તે કાયદો બને છે; પરંતુ રાજ્યપાલ પોતાની નોંધ સાથે સહી કર્યા વગર વિધાનસભાને ખરડો પાછો મોકલે, તો વિધાનસભાને જે-તે બાબતો ઉપર પુનઃ ચર્ચા કરવી પડે છે અને ત્યાર બાદ રાજ્યપાલને સુધારણાવાળો ખરડો મંજૂરી (સહી) માટે મોકલાય છે. તેઓશ્રી તાકીદની પરિસ્થિતિમાં 'વટહુકમ' બહાર પાડે છે. વડી અદાલતના તાબા હેઠળની અદાલતોના ન્યાયાધીશોની નિમણૂક કરે છે. રાજ્યની કામગીરી વિશે રાષ્ટ્રપતિને જાણકારી આપે છે.

મુખ્યમંત્રી (Chief Minister)

મુખ્યમંત્રી મંત્રીમંડળના વડા છે. રાજ્યસરકારમાં મુખ્યમંત્રીનું સ્થાન ઘણું અગત્યનું છે. તેમને મુખ્ય પ્રધાન અથવા સી.એમ. (ચીફ મિનિસ્ટર) તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

મુખ્યમંત્રી મંત્રીઓને રાજ્યના વહીવટનાં જુદાં જુદાં ખાતાં સોંપે છે. અવારનવાર મંત્રીમંડળની બેઠક બોલાવે છે. દરેક મંત્રીઓનાં કાર્યો પર દેખરેખ રાખે છે અને માર્ગદર્શન આપે છે. મંત્રીમંડળે લીધેલા નિર્ણયોથી રાજ્યપાલને માહિતગાર કરે છે. જરૂર ઊભી થતાં મંત્રીમંડળની પુનઃરચના કરે છે.

મંત્રીમંડળ રાજ્યસરકારને સોંપાયેલા વિષયો સંબંધી નીતિ નક્કી કરે છે. તેનો અમલ કરે છે. મંત્રીમંડળ વિધાનસભામાં ખરડા રજૂ કરે છે. રાજ્યના નાણામંત્રી વિધાનસભામાં બજેટ (રાજ્યનું આખા વર્ષનું આવક-ખર્ચનું અંદાજપત્ર) રજૂ કરે છે.

● વિચારો ●

- મંત્રીમંડળની મુદત કેટલાં વર્ષની હોય છે ?
- દરેક મંત્રી પોતાના ખાતાના કામકાજ માટે કઈ રીતે જવાબદાર છે ? શા માટે ?
- મંત્રીમંડળ કે કોઈ એક પ્રધાન સામે અવિશ્વાસની દરખાસ્ત પસાર થાય તો શું થાય ?
- હાલના મંત્રીમંડળના મંત્રીઓ અને તેમનાં ખાતાં વિશે માહિતી એકત્ર કરો.

રાજ્યસરકાર અને કેન્દ્રસરકાર વચ્ચે કાર્યનું વિભાજન કરવામાં આવ્યું હોય છે. દરેક રાજ્યસ્તરે રાજ્યસરકાર કામ કરે છે, તેમ સમગ્ર દેશ માટે 'સંઘ સરકાર' કામ કરે છે.

● આટલું જાણો ●

ભારતમાં કુલ 28 રાજ્યો છે. એટલે હાલમાં દેશમાં કુલ 28 રાજ્યસરકારો છે. જ્યારે કેન્દ્રકક્ષાએ એક સંઘ સરકાર છે. કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ 7 છે. તેમાં દિલ્લી રાષ્ટ્રીય રાજધાનીનો પ્રદેશ છે.

કેન્દ્ર અને રાજ્ય વચ્ચે મહત્વનો ભેદ તેમના કાર્યક્ષેત્રને લગતો છે. રાજ્યસરકારોનું કાર્યક્ષેત્ર જે-તે રાજ્યના પ્રાદેશિક વિસ્તાર પૂરતું મર્યાદિત છે. જેમ કે, ગુજરાતની સરકારનું કાર્યક્ષેત્ર ગુજરાત રાજ્યની નિશ્ચિત સરહદોની અંદર વિસ્તરેલા પ્રદેશ પૂરતું સીમિત છે. જ્યારે સંઘ સરકારનું કાર્યક્ષેત્ર આખા દેશને આવરી લે છે.

કેન્દ્ર અને રાજ્યોને સોંપાયેલાં કાર્યો અને સત્તાઓનું વિભાજન ત્રણ યાદીઓમાં કરવામાં આવ્યું છે—સંઘયાદી, રાજ્યયાદી અને સંયુક્તયાદી. આ યાદીઓમાં આવતા વિષયોનો સમાવેશ બંધારણના પરિશિષ્ટમાં કરવામાં આવ્યો છે.

સંઘયાદી	રાજ્યયાદી	સંયુક્તયાદી
<p>જે વિષયો સંઘ સરકારને સોંપવામાં આવ્યા છે તેનો સમાવેશ સંઘયાદીમાં થાય છે. તેમાં 97 જેટલા વિષયોનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં</p> <ul style="list-style-type: none"> ● વસ્તીગણતરી ● વિદેશ સાથેના સંબંધો ● દેશનું સંરક્ષણ ● નાણાં અને બેંકિંગ વ્યવહાર ● ચૂંટણીઓ ● નાગરિકત્વ સંબંધી કાયદા ઘડવાનું ● રેલવે ● તાર ● ટપાલ ● વીમા સેવાઓ ● દરિયાઈ ● હવાઈ અને રાષ્ટ્રીય માર્ગ ● અણુશક્તિ વગેરે <p>વિષયોનો સમાવેશ થાય છે.</p>	<p>રાજ્યને સ્પર્શતા વિષયોનો સમાવેશ રાજ્યયાદીમાં કરવામાં આવે છે. જેમાં 66 વિષયો છે. આ વિષયો પર કાયદો ઘડવાની સત્તા રાજ્યની વિધાનસભા અને રાજ્યની કારોબારી (મંત્રીમંડળ)ને છે.</p> <p>રાજ્યયાદીના વિષયમાં</p> <ul style="list-style-type: none"> ● આરોગ્ય ● ખેતીવાડી ● જંગલો ● સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ ● સહકાર જેવા વિષયોનો સમાવેશ થાય છે. 	<p>સંઘ અને રાજ્યસરકાર બંને આ વિષયો પર કાયદા ઘડી શકે છે. આ યાદીમાં 47 જેટલા વિષયો છે.</p> <ul style="list-style-type: none"> ● ફોજદારી ● દીવાની કેસોને લગતી કાર્યવાહી સંબંધી કાયદાઓ ● છૂટાછેડા ● શિક્ષણ ● વારસાઈ બાબતો ● ઉદ્યોગો ● રોજગારી ● વીજળી વગેરે <p>વિષયો પર સંઘ અને રાજ્યસરકાર બંને કાયદા ઘડે છે.</p>

વિધાનસભા (Legislative Assembly) :

મરીના, ઈમરાન અને તેની શાળાના બીજા વિદ્યાર્થીઓ વિધાનસભા ભવન જોવા ગુજરાતના પાટનગર ગાંધીનગર ગયાં. બાળકો વિધાનસભા જોવા માટે ઘણાં ઉત્સુક હતાં. બાળકોને નિયમ મુજબ સિક્યુરિટીવાળાએ તપાસ્યાં અને ઉપર લઈ ગયા. ઉપર મુલાકાતીઓ માટે વ્યવસ્થા હતી, ત્યાંથી તેઓ નીચેના વિશાળ સભાખંડને જોઈ શકતા હતાં. સભાખંડમાં વિધાનસભાના સભ્યો માટે બેઠક વ્યવસ્થા હતી.

આ દિવસે વિધાનસભામાં હાલની જ કોઈ સમસ્યા પર ચર્ચા થવાની હતી. વિધાનસભામાં પ્રશ્નોત્તરીના સમયે વિધાનસભ્યો તેમનો મત વ્યક્ત કરી શકે છે, સંબંધિત વિષય પર પ્રશ્નો પૂછી શકે છે અને સૂચન પણ કરી શકે છે કે સરકારે આ વિષયમાં શું કરવું જોઈએ ? સભ્યો આ વિષય પર પોતાના પ્રતિભાવો રજૂ કરી શકે છે. ત્યાર બાદ જે-તે ખાતાના મંત્રી પ્રશ્નોના ઉત્તર આપે છે અને જરૂરી પગલાં ભરાઈ રહ્યાં છે તેની સ્પષ્ટતા કરી બાંધપરી આપે છે.

9.2 વિધાનસભામાં પ્રશ્નોત્તરી

મુખ્યમંત્રી તથા બીજા અન્ય મંત્રીઓએ નિર્ણયો લેવાના હોય છે અને સરકાર ચલાવવાની હોય છે. આપણે ઘણીવાર આવા નિર્ણયો વિશે સાંભળીએ છીએ અને સમાચારની ચેનલો અથવા સમાચારપત્રોમાં તેને જોઈએ છીએ, વાંચીએ છીએ. જે પણ નિર્ણય લેવામાં આવે છે તેમાં વિધાનસભાના સભ્યોની મંજૂરી જરૂરી છે. લોકશાહીમાં વિધાનસભાના સભ્યો મંત્રીઓને તથા મુખ્યમંત્રીને પ્રશ્ન પૂછી શકે છે. કોઈ મહત્વના વિષય પર ચર્ચા

કરી શકે છે. નિર્ણય પણ કરી શકે છે કે નાણાંનો ખર્ચ ક્યાં કરવો જોઈએ? વિધાનસભાની બેઠક ચાલુ હોય ત્યારે તેમાં કોઈપણ ધારાસભ્ય દ્વારા પ્રશ્નોત્તરી થઈ શકે. વિધાનસભાનું સંચાલન અધ્યક્ષ (સ્પીકર) કરે છે અને તેમની પૂર્વમંજૂરીથી આવા પ્રશ્નોની રજૂઆત કરી શકે છે.

● વિચારો ●

તમે ધારાસભ્ય હોવ તો કેવાં કેવાં કાર્યો કરો ?

● પ્રવૃત્તિ ●

1. પુસ્તકાલયમાં જઈ વિધાનસભાને લગતી માહિતી શોધીને વાંચો તેમજ મતવિસ્તાર, બહુમતી, વિરોધપક્ષ, શાસકપક્ષ, સ્પીકર (અધ્યક્ષ), બજેટ (અંદાજપત્ર), ગવર્નર (રાજ્યપાલ) જેવા શબ્દોના અર્થ શોધો. દરેક વિશે એક એક વાક્ય લખો.
2. છાપાંઓમાં આવતા વિધાનસભાને લગતા સમાચાર વાંચો. ત્યાર બાદ સમાચારપત્રોમાંથી કટિંગ કરી તેનું આલબમ બનાવો.

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપો :

1. વિધાનસભામાં દરેક સભ્યે કોને સંબોધીને વાત રજૂ કરવી પડે છે ?
2. રાજ્યપાલ ખરડા પર સહી ન કરે તો શું થાય ?
3. મંત્રીમંડળ ક્યાં ક્યાં કાર્યો કરે છે ?
4. મુખ્યમંત્રીનાં કાર્યો જણાવો.
5. રાજ્યસરકારનાં મુખ્ય અંગો અને કાર્યો જણાવો.
6. ધારાસભ્યોનું ઉપલું ગૃહ કયું ગણાય છે ? ગુજરાતમાં કયું ગૃહ કાર્ય કરે છે ?
7. તમારાં ક્યાં કાર્યો નથી થતાં, જે તમારી દૃષ્ટિએ સરકાર દ્વારા થવા જોઈએ ? તેને નોંધો.

